

**Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького**

На правах рукопису

Обрусна Світлана Юріївна

УДК 94(477) "18" (092)

**Історичні погляди
М. П. Старицького**

07.00.01. – історія України

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Науковий керівник:
*доктор історичних
наук, професор
Чабан Анатолій Юзефович*

Черкаси – 2003

Зміст

Вступ	3
Розділ 1 Джерела та історіографія проблеми дослідження	11
1.1. Джерельна база дослідження.....	11
1.2. Історіографія дослідження.....	19
Розділ 2 Теоретико-методологічні засади історичної творчості М.П.Старицького – видатного подвижника українського національного відродження доби ХІХ ст.	32
2.1. Формування та становлення світогляду письменника	32
2.2. Історіософські погляди М.Старицького.....	58
2.3. Дослідження М.П.Старицьким історичних процесів середини ХVІІ ст. – 30-х р. ХІХ ст. в Україні	67
Розділ 3 Історія Визвольної війни середини ХVІІ ст. крізь призму поглядів М.П.Старицького	97
3.1. Україна напередодні Визвольної війни середини ХVІІ ст.	97
3.2. Дослідження М.П.Старицьким воєнних аспектів Визвольної війни середини ХVІІ століття	107
3.3. Проблеми становлення української державності періоду ХVІІ ст... 120	120
3.4. Богдан Хмельницький та його соратники	131
3.5. Епоха ХVІІ ст. в історичній прозі М.П.Старицького	148
Висновки	164
Список використаних джерел	175

ВСТУП

У контексті поточного моменту – дванадцятиріччя проголошення незалежності України – актуальною залишається проблема української загальнонаціональної ідеї, що має бути співзвучною із завданнями сьогодення, віддзеркалювати собою насувні питання буття, обумовлені історичною долею України, менталітетом її народу, його інтелектуальним потенціалом.

Зasadничою в національній ідеї є думка про самоідентифікацію, самовідтворення й самореалізацію народу в світовій історії, що неможливо зробити без критичного переосмислення власного історичного шляху, збереження духовної культури та національної самобутності.

Запорукою поступу України у вирішенні цих завдань, творенні власної держави є історичні знання, звільнені від будь-яких ідеологічних догматів та побудовані на сучасній методологічній основі. З огляду на це логічним і актуальним є вивчення української інтелектуальної спадщини видатних діячів духовної історії, що стояли біля витоків українського відродження, теоретичного потенціалу науковців, напрацьованого навколо проблем державного будівництва та національної ідеї. Це дасть змогу адекватно реконструювати перебіг історичних подій, досягнути сучасне і спрогнозувати майбутнє. Тому важливим є переосмислення з сучасних позицій ролі особи в історії, її діяльності як складової національного прогресу.

Звернення до цієї теми пояснює важливість проблеми всебічного дослідження й об'єктивного сприйняття життя і творчої діяльності одного із видатних представників класичної доби українського національно-культурного відродження другої половини XIX століття – Михайла Петровича Старицького (1840-1904) – поета і прозаїка, перекладача, драматурга, організатора театральної справи, активного громадського діяча, дослідника і популяризатора вітчизняної історії, життєвий і творчий шлях якого складає цілу епоху в інтелектуальному, національно-культурному і духовному розвитку України.

Його різнопрофільна мистецька діяльність, багатогранний талант, активна громадянська позиція дозволяють стверджувати про новаторські риси творчого доробку митця та його подвижництво на теренах української культури II половини XIX століття, через призму яких він поринає до глибин української історії.

Важко визначити градацію звершень такої талановитої особистості, як Михайло Старицький, що в кожному роді, жанрі, виді літератури досяг значних висот. Та творчий доробок М.Старицького-прозаїка має особливу наукову і художню цінність. М.П.Старицький широко відомий як автор семи історичних романів (трилогія “Богдан Хмельницький” – романи “Перед бурей”, “Буря”, “У пристани”, дилогія “Молодость Мазепы”, “Руина”, романи “Последние орлы”, “Разбойник Кармелюк”), ряду історичних оповідань та повістей, що охоплюють період вітчизняної історії від середини XVII до 30-х років XIX століття і складають художню панораму історії України “від Богдана до Кармелюка”, задуману письменником.

У добу національно-культурного відродження, в час пошуку національного ідеалу, творення національного романтико-героїчного міфу М.П.Старицький виступив талановитим популяризатором вітчизняної історії. Та в особі М.Старицького поєдналися як майстерність письменника-художника, що яскраво змальовував минуле, так і вміння історика-дослідника, що завжди черпав свій матеріал із першоджерел, надзвичайно бережно ставився до адекватного відображення у художньому творі подій історії, прагнув досягти при цьому максимальної точності й виразності.

За час студій над історією України у М.Старицького виробилася власна система опрацювання історичних джерел, навички якої він здобув у період служби в Київському історичному архіві та під час роботи в Південно-Західному відділі Російського географічного товариства, сформувалися історіософські погляди, власне бачення українського історичного процесу. Михайло Старицький як історик-дослідник звертався чи не до найскладніших

періодів вітчизняної історії, приділяв увагу як масштабним епохальним подіям, так і конкретним фактам та ситуаціям, розуміючи їх високу значущість в долях українського народу. Це дає право говорити про М.П.Старицького не тільки як про талановитого письменника, популяризатора історії України, а й про Старицького-дослідника, історика, про його історичні погляди.

Проте М.Старицький сьогодні відомий як популяризатор історії України, і майже невідомий, як її дослідник, тому що його історичні погляди залишаються невивченими. Понині немає фундаментальних науково-історичних праць узагальнюючого характеру, в яких би було здійснене спеціальне, комплексне дослідження життя і діяльності М.Старицького саме з таких позицій. Звернення в сучасних умовах, а особливо після введення до читацького і наукового обігу романів, які раніше не друкувалися, до цієї величної постаті – це не тільки данина пам'яті славнозвісному співвітчизникові, а й об'єктивна необхідність нового прочитання його творчого доробку, осмислення його історичних поглядів.

Висловлені письменником цікаві, оригінальні думки про історичний процес, роль і місце українського народу в світовій історії мають неабияку значущість у формуванні національної свідомості українців сьогодні, у необхідності усвідомлення власної цінності, розуміння свого місця і ролі в історії, у завершенні процесу державного будівництва, у виробленні концептуальних засад духовного підґрунтя української державності на сучасному етапі.

Відтак, стан української історичної науки ставить питання про необхідність узгодження бази знань про Михайла Старицького як про популяризатора та дослідника історії України з сучасними методологічними нормами і в теперішніх умовах формування національної свідомості та особливого інтересу до історичної спадщини українського народу, вимагає більш глибокого, комплексного і системного вивчення історичних поглядів

письменника, що не було предметом спеціального наукового дослідження у вітчизняній історіографії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Робота виконана в руслі наукової проблематики досліджень кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького “Державотворчі процеси в Середньому Подніпров’ї в контексті творення історії України” (номер державної реєстрації 0199 U003996) й узгоджується з програмою історико-краєзнавчих розвідок відділу історичного краєзнавства Інституту історії України НАН України та Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Мета та завдання дослідження. На основі глибокого всебічного аналізу творчості і практичної діяльності М.П.Старицького дослідити його історичні погляди, що обумовлює такі **завдання:**

- з’ясувати ступінь наукової розробки проблеми та виявити риси всього комплексу джерел з теми дисертаційного дослідження;
- розкрити процес формування й особливості суспільно-політичного та історичного світогляду письменника;
- простежити його культурно-громадську діяльність та її вплив на ідейно-патріотичну духовність українців;
- проаналізувати твори М.Старицького на історичну тематику та визначити коло проблем вітчизняної історії, що він досліджував;
- визначити значення історичної творчості М.Старицького у відродженні національної свідомості українського народу.

Об’єктом дослідження є особа Михайла Старицького, його інтелектуальна та творча діяльність в царині історії з огляду на особистісні особливості, специфіку суспільного середовища та близького оточення, що наклали відбиток на всю його діяльність і творчість.

Предметом дослідження – його оригінальні погляди як на самотню історію України в цілому, так і на окремі її періоди, зокрема добу козацтва та найбільш епохальну її подію – Визвольну війну середини XVII століття.

Хронологічні рамки дослідження визначаються роками активної творчої діяльності М.П.Старицького (1868-1904), хоча при висвітленні багатьох аспектів проблеми, необхідним стало звернення до попередніх та наступних епох, щоб відобразити тяглість української історії.

Методологічною основою дисертації є принципи об'єктивності та історизму до аналізу кожного із зазначених аспектів через науково-критичний підхід до джерельної бази, наукової літератури, поклавши в їхню основу загальнолюдські, а не класові цінності.

Дослідження історичних поглядів М.П.Старицького та їх відображення в творчості спричинило використання порівняльного, системно-структурного, проблемно-хронологічного методів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у постановці та розробці актуальної проблеми, яка не отримала всебічного й об'єктивного висвітлення в історичній науці, а відтак, й у створенні комплексного наукового дослідження історичних поглядів М.П.Старицького.

На основі сучасної методології та значного масиву джерел зроблено спробу детально й цілісно, комплексно і системно дослідити через художню спадщину формування історичного світогляду М.Старицького, охарактеризувати його історичні погляди та висвітлити дослідницьку й популяризаторську творчість в царині історичної науки.

У дисертації, порівняно з попередніми дослідженнями, на сучасній методологічній базі розглянуто історичні погляди М.Старицького, охарактеризовано історіософське бачення письменником історичних процесів середини XVII – 30-х років XIX століття, визначено напрямки історичних досліджень письменника.

Шляхом аналізу обґрунтовано ряд нових положень щодо відображення “української ідеї” в творчості письменника та її впливу на національно-культурне й громадсько-політичне життя українського суспільства. Новизна даного дослідження полягає і в тому, що в ньому розглядаються й аналізуються художні твори, які нещодавно введені до читацького і наукового обігу (роман-диалогія “Молодость Мазепы”, “Руїна”) та залишаються маловивченими.

Практичне значення одержаних результатів визначається новизною і комплексним підходом у досягненні даної проблеми. На основі включення до наукового обігу значного обсягу нових даних, систематизованих щодо вказаної проблеми, висновки, думки, які висловлюються в дослідженні, можуть бути використані при підготовці колективних та індивідуальних праць з історії України, нової редакції “Історії міст і сіл України”, при вивченні вузівських курсів “Історія України”, “Історія української літератури”, при дослідженні окремих подій та періодів вітчизняної історії, зокрема Визвольної війни середини XVII століття, доби Руїни, Гайдамаччини та ін. Систематизований в дисертації матеріал може бути використаний у науково-популярних виданнях, практичній викладацькій роботі, побудові експозицій у музеях відповідного профілю, у сучасних краєзнавчих дослідженнях.

Методика пошукової роботи, що використовувалась у дослідженні, а саме: аналіз становлення історичних поглядів письменника, визначення теоретико-методологічних засад його історіософських поглядів, проведення аналізу творчої лабораторії М.Старицького як дослідника історії України може бути застосована загалом у процесі розгляду діяльності інших письменників, твори яких присвячені історичній тематиці.

Отримані результати дослідження можуть бути корисними для утвердження нових методологічних підходів до проблеми визначення співвідношення історичної правди і художнього домислу в художніх творах,

написаних на історичну тематику, яка завжди цікавила як істориків, так і літературознавців, наукову громадськість.

Апробація результатів дисертації проходила під час обговорення результатів наукового дослідження на засіданнях кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького та кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича у 2003 році.

Основні положення та висновки апробовані на науково-практичних конференціях: “Україна та її історія у творчості Т.Г.Шевченка”(Черкаси, травень 1993), “Історичний феномен Чигиринського краю” (Чигирин, жовтень 2000), “Черкащина в контексті історії України” (Черкаси, квітень 2003), на Восьмих Всеукраїнських історичних читаннях “Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку” (Черкаси, грудень 2001).

Публікації. Зміст дисертації знайшов відображення в п’яти статтях, надрукованих у фахових виданнях, включених до переліку ВАК України.

Структура дисертації обумовлена змістом дослідження, відповідає визначеній меті та розв’язанню поставлених завдань. Вона складається із вступу, трьох розділів, 10-ти підрозділів (відповідно 2.3, 3.3.), висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації 191 сторінка, в тому числі 17 сторінок списку використаних джерел (226 найменувань).

У вступі обґрунтовується актуальність дисертаційного дослідження, визначені його предмет, мета, завдання, хронологічні рамки роботи, її наукова новизна та практичне значення.

У першому розділі, що складається з двох підрозділів, проаналізовано джерельну базу дослідження історичних поглядів М.Старицького, прослідковано основні етапи вивчення творчості письменника, обґрунтовано вибір напрямку пошуку.

Другий розділ (1, 2, 3 підрозділи) дослідження характеризує особу М.П.Старицького, формування та становлення його світогляду, визначає

новаторську діяльність письменника в галузі української культури II половини XIX століття, теоретично-методологічні засади його історичної творчості, визначає основні чинники формування історичного світогляду М.Старицького, оцінює його історіософські позиції та методологічні пошуки, дослідження ним історичних процесів в Україні середини XVII – 30 років XIX століття.

У заключному, третьому розділі, що складається із п'яти підрозділів, на основі глибокого вивчення текстів історичних романів письменника детально охарактеризовано Визвольну війну середини XVII століття – подію, яку М.Старицький визначав як найбільш епохальну у вітчизняній історії. Крім того, досліджено та визначено особливості відтворення письменником самої епохи, її найменших деталей, що було однією із визначальних рис методологічних підходів М.Старицького до відтворення українського історичного процесу.

У “Висновках” узагальнено основні положення та підсумки дослідження, викладено основні рекомендації.

Розділ 1 Джерела та історіографія проблеми дослідження

1.1. Джерельна база дослідження

М.П.Старицький був і залишається феноменальною постаттю у національній культурі України другої половини XIX ст. Для сучасного пересічного громадянина він у першу чергу відомий як видатний драматург і організатор театральної справи в Україні. Однак дослідження творчого доробку М.П.Старицького дає підстави стверджувати, що його драматургічна діяльність – це лише один аспект багатогранного і значною мірою ще не оціненого таланту письменника. Творча спадщина Михайла Старицького свідчить про те, що він, будучи вдумливим дослідником та талановитим популяризатором історії України, маючи оригінальні історичні погляди, зробив вагомий внесок у розвиток вітчизняної історичної науки. Тому вважаємо за необхідне провести детальний аналіз джерел, що дасть змогу ввести у науковий обіг маловідомі матеріали, які характеризують історичні погляди М.Старицького, його дослідницьку та популяризаторську діяльність в галузі вітчизняної історії.

Джерельну базу дослідження становлять наративні матеріали, що використовувались безпосередньо для розкриття проблеми висвітлення історичних поглядів М.П.Старицького, та історичні джерела, що характеризують добу козацтва, особливо Визвольну війну середини XVII століття, тому що історичні студії Михайла Старицького присвячені в більшості саме цій проблемі.

Найважливішим джерелом, використаним у дослідженні, є архів письменника, що знаходиться у відділі рукописів Інституту літератури імені Т.Шевченка НАН України (Ф.15).

На основі аналізу багатого і різноманітного матеріалу здійснено класифікацію всього комплексу джерел за такими 3 групами:

- 1) документальні джерела;

- 2) матеріали особистого походження: автобіографічні спогади та епістолярна спадщина;
- 3) твори художньої літератури.

Першу групу склали матеріали та опубліковані історичні джерела, що висвітлюють окремі факти життєвої та творчої біографії М.Старицького. Серед них можна виділити:

- 1) матеріали, що характеризують творчу лабораторію письменника в час написання історичних прозових творів: “Богдан Хмельницький” (чорнові нотатки до твору про часи Хмельницького) [1]; “Виписки з історичних праць” до романів і драми “Богдан Хмельницький” [2]; “План роману “Богдан Хмельницький” [3]; “План до роману и драмы “Богдан Хмельницький” [4]; “Бурелом”, план роману” [5]; “Гайдамаки”, план повісті” [6]; “Кармелюк”, проспект окремих глав роману” [7]; “Розгорнутий план драми “Облога Буши” [8]; “Записна книжка за 1891 р.” [9]; “Записна книжка 1884-1885 р.р.” [10]; “Записна книжка 1887-1889 р.р.” [11]; “Записна книжка” [12]; “Записна книжка” [13]; “Записна книжка за 1899 р.” [14]; Стешенко О.М. “З творчої лабораторії М.П.Старицького” [15]; “Источники: список книг 1648 г.” [16]; “Конспект з історії Франції” [17].

Ця група джерел найбільш повно характеризує М.Старицького як дослідника історії, розкриває його історичні погляди. Ряд джерел, зокрема спогади О.Стешенко [15], записна книжка за 1891 [9], списки використаних письменником історичних джерел та досліджень [1], дають змогу простежити дослідницьку роботу М.Старицького: опрацювання історичних джерел, співставлення поглядів істориків на ту чи іншу проблему, вироблення власних позицій, формулювання висновків на основі аналізу історичних документів та втілення їх в історичну прозу.

Аналіз вищевказаних матеріалів дав можливість стверджувати, що історичні погляди М.Старицького ґрунтувалися на глибокому знанні джерел вітчизняної історії, обізнаності з українською та зарубіжною історіографією й

знайшли своє відображення в історичній прозі. М.П.Старицький, пишучи твори на історичну тематику, виявив себе дослідником, популяризатором історії, подав науково-белетристичний, популярний виклад історії України від середини XVII до 30-х р. XIX ст. для широкого читацького загалу;

2) джерела, що висвітлюють окремі факти біографії М.П.Старицького, добу життя і творчості письменника: “Довідка про твори М.П.Старицького” [18]; “Матеріали до життєопису М.П.Старицького” [19]; Паньківський С. “Михайло Петрович Старицький, спогади” [20]; Стешенко О.М. “Біографія М.П.Старицького” [21]; Старицька Л.М. “Спогади про М.П.Старицького” [22]; Стешенко О., Старицька Л. “Спогади про М.П.Старицького” [23]; “Главное управление по делам печати. Дозвіл на постановки драми “Богдан Хмельницький” [24]; Антонович К.М. Спогади про М.Старицького [25]; “Замітки про зв’язки М.Старицького з М.Драгомановим” [26].

Ці джерела дали можливість дослідження громадської діяльності М.П.Старицького, формування історичного та наукового світогляду письменника, впливу оточення на цей процес.

Другу групу утворюють джерела особистого походження: автобіографічні спогади, спогади М.П.Старицького про М.Лисенка, що відображають і біографію письменника, епістолярна спадщина.

Дисертаційна робота написана у відповідності з відомостями за автобіографічними спогадами письменника про дитинство, що охоплюють період в його житті з 1840 р. по 1851 р. [27] та юність – 1851-1858 р.р. [28], автобіографічними даними, які М.Старицький виклав у листі до Ц.Білиловського [29].

Ці джерела дають змогу простежити формування світогляду письменника, становлення його історичних поглядів, фактори, що мали вплив на ці процеси та на подальше життя й творчість М.Старицького.

Епістолярну спадщину Михайла Старицького (більше 200 одиниць) склали опубліковані [30] й неопубліковані листи М.П.Старицького та листи

його кореспондентів. Листування з відомими вченими, письменниками, літературними критиками, діячами культури вищевказаного періоду М.Стороженком [31], Д.Яворницьким [32], О.Косач [33], М.Пастуховим [34], І.Франком [35] дозволяє простежити активну та різнобічну громадську діяльність М.П.Старицького, співпрацю і особисті стосунки з багатьма культурними діячами періоду ХІХ ст., їх взаємовпливи та духовне збагачення, еволюцію світоглядних орієнтирів та становлення його історичних поглядів.

Третю групу джерел становить літературний доробок М.Старицького: видрукувані та неопубліковані художні твори. Вони використані з метою дослідження історичних та історіософських поглядів Михайла Старицького, методологічних підходів письменника, визначення новаторських подвижницьких рис його творчої та громадської діяльності. Особливу увагу приділено дослідженню художньої історичної прози: роману-трилогії “Богдан Хмельницький” [36], роману-дилогії “Молодость Мазепы. Руина.” [37], романам “Останні орли” [38], “Розбойник Кармелюк” [39], повісті “Облога Буші” [40]. Ці твори розглянуто у їх сучасних виданнях.

Крім того, використано перші видання, перевидання, уривки окремих видань, машинопис, що зберігаються в архіві письменника: Старицький М.П. “Буря”, “У пристани” ІІ, ІІІ ч. роману “Богдан Хмельницький” (1896-1897) [41], Старицький М.П. “Богдан Хмельницький” (1894), вирізки з газети “Московский листок” [42], Старицький М. “Буря” ІІ частина роману “Богдан Хмельницький”, передрук, вирізки з газети “Московский листок” [43], Старицький М.П. “Заклята печера”, повість [44], Старицький М.П. “Кармелюк” (роман, окремі рядки писані Л.Старицькою) [45], Старицький М.П. “Молодость Мазепы” [46], М.П.Старицький “Облога Буші” [47], Старицький М.П. “Последние орлы” [48], Старицький М.П. “Руина”, роман, першодрук, газета “Московский листок” (1899) [49], Старицький М.П. “Великая Руина”. Роман, окремі сторінки виправлені Л.Старицькою [50], Старицький М.П. “Додатки до роману “Руина”

[51], Старицький М. “Богдан Хмельницький”, драма без початку і кінця [52], Старицький М. “Богдан Хмельницький” [53].

Комплексне дослідження історичної прози М.Старицького дало можливість прослідкувати еволюцію історичних поглядів письменника та визначити запропоновану ним концепцію української історії.

Інші художні твори, використані у дослідженні, погруповано за літературними жанрами:

1) *поетичні твори, переклади*: Старицький М.П. “Байки Крилова” [54], Старицький М.П. “З Лермонтова” [55], Старицький М.П. “Заврядне оповідання” [56], Старицький М.П. “З Гейне” [57], Старицький М.П. “Казки Андерсена” [58], Старицький М.П. “Байки Крилова” [59], Старицький М.П. “Пісня про царя Івана Васильовича” [60], Старицький М.П. “Сербські народні думи і пісні” [61], Старицький М.П. “Поетична творчість” [62], Старицький М.П. “З давнього зшитку” [63];

2) *драматичні твори*: Старицький М.П. “Гамлет...” [64], Старицький М.П. “Гетьман” [65], Старицький М.П. “Богдан Хмельницький” [66], Старицький М.П. “Маруся Богуславка” [67], Старицький М.П. “Оборона Буші” [68], Старицький М.П. “Остання ніч” [69] та ін.

Різноманітні художні твори досліджено з метою доведення думки про те, що М.Старицький в добу національного відродження виступив як новатор та подвижник української культури другої половини ХІХ століття, що особливо проявилось в історичному жанрі.

Крім того, у дисертаційному дослідженні використано матеріали Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтв (Ф. 256, Ф.258) та Інституту рукописів НБУ ім. В.Вернадського (Ф.8, Ф.9, Ф.10, Ф.13, Ф.114, Ф.338).

Хоча окремого фонду, присвяченого М.П.Старицькому в Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтв, немає, однак в інших фондах містяться цінні матеріали, що дають змогу прослідкувати формування

історичних поглядів письменника, співпрацю з відомими діячами культури другої половини ХІХ століття, умови його творчої діяльності. Так, надзвичайно цінними є відомості про знайомство та співпрацю М.П.Старицького з відомим українським істориком Д.Яворницьким [70]. Ряд документів розкривають суспільне середовище, в якому доводилось працювати письменнику, зокрема, ставлення цензури до творів автора [71, арк.28-30].

Становлення історичного світогляду письменника, яке було тісно пов'язане з конкретно-історичними умовами часу, інтелектуальну та суспільно-політичну атмосферу, що оточувала М.Старицького, характеризують матеріали ряду фондів Інституту рукописів НБУ ім. В.Вернадського: “Київський університет Святого Володимира” (Ф.8), “Товариство “Просвіта” (Ф.114), “Житецький Ігнат Павлович” (Ф.10).

Участь М.Старицького у громадівському русі, формування його наукового світогляду характеризують ряд документів, що розкривають історію Київської громади [72].

Глибше відчутти дух епохи, перейнятися умовами, що сприяли формуванню різнобічності інтересів М.П.Старицького, краще осягнути риси його наукової творчості і врешті – історичні погляди, дали змогу матеріальні джерела, що зберігаються в Меморіальному музеї, відкритому на батьківщині письменника в с. Кліщинці.

Київський період у житті М.П.Старицького, що характеризувався активною громадською та творчою діяльністю, ґрунтовно представлений у музеї письменника, відкритому 20 вересня 2002 року в м. Києві, на вулиці Саксаганського в будинку, де з 1901 по 1904 роки проживав М.Старицький.

Експозиція оселі М.Старицького допомагає відчутти культурно-мистецьке оточення письменника, характеризує різнобічну діяльність, пояснює в певній мірі зацікавленість письменника проблемами вітчизняної історії.

Крім того, в фондах музею М.П.Старицького знаходяться цінні матеріали, що характеризують творчу лабораторію письменника щодо написання

художніх творів на історичну тематику [73, арк.1], окремі епізоди його творчої біографії [74, арк.21], суспільно-політичну атмосферу, що його оточувала [75, арк.48].

Аналіз літературної спадщини М.П.Старицького з позицій достовірності зображення історичних подій зроблено на основі співставлення та аналізу тексту творів з вітчизняними та зарубіжними історичними джерелами, що характеризують добу козацтва.

Тому у роботі використано матеріали “Архива Юго-Западной России” [76], ряд документів зі збірників “Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654” [77], “Документы Богдана Хмельницкого (1648-1657)” [78], козацькі літописи кінця XVII – початку XVIII ст.: Літопис Григорія Грабянки [79], Літопис Самійла Величка [80], Літопис Самовидця [81].

Співставлення й аналіз збірників документів із змістом творів дали змогу зробити висновок про їхню документальну основу (використання письменником листування Б.Хмельницького при зображенні дипломатичних стосунків з Росією, Польщею, універсалів гетьмана – при відтворенні внутрішньої політики та ін.).

Аналіз текстів творів та козацьких літописів кінця XVII – початку XVIII століття підтвердив, що саме ці джерела, особливо “Літопис Самійла Величка”, використано автором при відтворенні основних подій Визвольної війни середини XVII ст., історичних постатей, в тому числі і Богдана Хмельницького.

У роботі застосовано ряд джерел зарубіжних авторів: “Дневник Симеона Окольского” [82], “Історію війни козаків проти Польщі” П.Шевальє [83], “Опис України” Г.Боплана [84]. На основі їх аналізу та текстів романів зроблено досить важливий висновок про те, наскільки для М.Старицького було важливим не обмежуватися тільки вітчизняними джерелами, а, співставивши всі суб’єктивні й об’єктивні думки, досягти історичної істини.

Отже, проведений аналіз джерельної бази засвідчує, що у своїй сукупності зазначені в дисертації групи джерел складають різноманітний корпус документального забезпечення досліджуваної проблеми, а комплексне їх використання дає можливість досягти мети дисертаційного дослідження.

1.2. Історіографія проблеми

Аналіз історичних поглядів М.П.Старицького неможливий без дослідження літературної спадщини письменника, життєвого шляху, світогляду, художньо-естетичних смаків, культурно-мистецького оточення та інше. Тому в дисертації використано дослідження, що характеризують літературну творчість М.Старицького, висвітлюють його біографію.

Через те, що історичні погляди М.П.Старицького найповніше відображає його архів та історична проза, у дослідженні особлива увага приділена аналізу праць, присвячених її характеристиці. Особливе місце в оцінці приділено як сучасникам письменника, так і дослідникам інших періодів. З огляду на більше як 130-літню історію нагромадження відомостей про творчу діяльність Михайла Старицького, в роботі виділено чотири історіографічні періоди дослідження проблеми:

- 1) Друга половина XIX ст. – початок XX ст. ,
- 2) 20-50-і роки XX ст.,
- 3) 60-80-і роки XX ст. ,
- 4) дослідження 90-х років XX й початку XXI ст.

Доба XIX ст. – період життя і творчості М.П.Старицького – не оцінила свого сучасника в повній мірі. Це можна пояснити рядом причин. Перш за все, обставини, що склались в Україні в другій половині XIX ст.: панування офіційної імперської ідеології, наступ на українську культуру, заборона української мови та інше, що було пов'язане насамперед з дією Валуєвського циркуляра і Емського указу, коли чи не єдиною можливістю говорити про українську історію, вивчати і популяризувати її можна було, обходячи офіційну цензуру, лише використовуючи засоби літератури, - до чого і вдався М.Старицький

Літературні критики, що належали до кола офіційних державних ідеологів, про твори українських письменників, у тому числі і М.Старицького, висловлювались різко негативно. Ці статті стали наслідком виступу

М.Старицького на Всеросійському з'їзді театральних діячів у Москві в 1897 р., у якому він висловив прохання зменшити цензурний тиск на українські драматичні твори та розширити можливості їх постановки, що було одноголосно схвалено з'їздом.

Так, І.Александровський у статті “Драматурги-хищники”, що була надрукована у газеті “Мировые отголоски”, виступив проти прохання письменника зменшити цензурний тиск на українські твори, негативно охарактеризував драматургію М.П.Старицького, звинуватив його у запозиченні сюжетів у інших авторів [85].

Майже одночасно у журналі “Зоря” з'явилася й стаття Гримича (псевдонім Б.Грінченка), автор якої також писав, що “діяльність літературна Старицького не тільки не дала жодної користі, але з погляду естетики дала мінус...” [29, с.554].

Редакція журналу “Зоря” не погодилася із оцінками Б.Грінченком драматичної творчості М.П.Старицького, що знайшло відображення у статті О.Борковського [86]. Через три роки з'явилася стаття Д.Мордовцева, який підтримував О.Борковського в захисті М.П.Старицького і висловлював власні думки щодо становища української літератури та судового процесу М.Старицького з І.Александровським [87].

У період другої половини ХІХ ст. увага була приділена здебільшого драматургії письменника: численні рецензії, відгуки, зроблені на окремі твори, та початки загальних характеристик драматургії М.П.Старицького, дані М.Костомаровим [88], Я.Кленом [89], М.Сумцовим [90], О.Кобринською [91], автори яких звертали увагу на проблематику, образи, особливості мови драматичних творів М.Старицького.

З'являються і перші позитивні відгуки на драматичні твори Михайла Старицького, присвячені історичній тематиці, в журналах “Зоря”, “Русское богатство” та ін. Так, у журналі “Русское богатство” в 1897 р. опубліковано рецензію, що характеризувала історичну драму “Богдан Хмельницький” [92].

Про присудження премії драматургу за цей твір повідомлялося в журналі “Зоря” [93].

Детальний науковий аналіз літературної творчості М.П.Старицького в цей період був зроблений І.Франком, який проаналізував і дав оцінку поезії, драматургії письменника, визначив новаторські риси його творчості, високо оцінив всебічну громадську діяльність [94]. Щоправда, його оцінки творчої спадщини М.Старицького інколи мають певну непослідовність і упередженість. Особливо це стосується характеристики І.Франком історичної прози письменника: “В останніх роках життя Старицький, відсунувшись від театру, зайнявся потрохи до спілки зі своєю дочкою Людмилою, писанням просторих історичних повістей з часів Хмельниччини, “Богдан Хмельницький” і “Облога Буши”. Сі повісті написані, писані російською мовою, мають дуже малу літературну вартість задля слабого ознайомлення автора з відносинами і людьми України з половини XVII віку” [95, с. 337].

З такою оцінкою історичної прози М.Старицького важко погодитися з ряду причин. По-перше, І.Франкові явно була невідомою вся історична проза М.Старицького (автор згадує тільки два твори). По-друге, певну упередженість в оцінках І.Франка могла викликати російськомовність творів. По-третє, про прозу М.Старицького він пише в оглядовому нарисі, не аналізуючи її детально.

Історична проза М.П.Старицького, що з’явилася в 90-х роках XIX ст., а, отже, й історичні погляди письменника, ще не знайшла адекватної оцінки його сучасників.

У 20-50-х рр. XX століття творчість М.Старицького продовжували досліджувати. Хоча цей період характеризується відсутністю системного підходу до вивчення літературного доробку письменника, та окреслюються напрямки, за якими він почав здійснюватись. Такими напрямками були:

- 1) дослідження життєвого шляху письменника (Д.Бедзик [96], Л.Сокирко [97], О.Стешенко [98], Є.Короткевич [99], М.Рильський [100], З.Мороз [101], І.Скрипник [102] та ряд інших);

- 2) аналіз поетичної творчості (Ю.Кобилецький [103], В.Конвісар [104], Л.Ленюк [105], О.Погорілий [106], М.Русанівський [107]);
- 3) драматургія М.П.Старицького (І.Мар'яненко [108], І.Кисельов [109], Н.Куриленко [110] та ін.).

Окреслюється напрямок дослідження творів М.Старицького, присвячених історичній тематиці. Це передмова до видання роману “Разбойник Кармелюк” М.Сиротюка, де в загальних рисах охарактеризовано історичні твори письменника [111], та стаття Л.Сокирка, у якій автор, аналізуючи образ Б.Хмельницького в українській драматургії, звертає увагу і на драму М.П.Старицького “Богдан Хмельницький” та відзначає реалістичний характер зображення гетьмана драматургом [112].

Третій період – 60-80 роки ХХ століття позначився більш системними підходами до аналізу життя і творчості письменника. У 1960 р. з'являється критико-літературний нарис про М.П.Старицького Л.Сокирка, у якому характеризується різностороння діяльність та літературна творчість письменника [113].

Цей період характеризується значною увагою дослідників до творів М.П.Старицького, присвячених історичній тематиці.

У дослідженні історичної романістики письменника цього періоду можна виділити декілька напрямків:

- 1) загальна характеристика історичної прози М.П.Старицького (Н.Калениченко [114], М.Левченко [115]);
- 2) дослідження, що характеризують роман М.П.Старицького “Останні орли”, зроблені В.Олійником [116]. Так, В.Олійник, аналізуючи роман “Останні орли”, проводить паралелі та вказує на відмінні риси у розкритті однієї історичної події, Коліївщини, М.П.Старицьким та Т.Шевченком. Значну увагу приділено використанню письменником історичних джерел, наукових розвідок, його вмінню працювати з ними та відображати історичні події в художніх творах;

- 3) дослідження, присвячені роману М.П.Старицького “Разбойник Кармелюк”, які можна вважати найбільш системними. Протягом 60 - 80-х років ХХ ст. вони були зроблені В.Тищенком. Досить детально ним проаналізовано джерела роману [117], досліджено змалювання головного героя у фольклорі, літературі та мистецтві й проведено порівняльний аналіз [118], проаналізовано співвідношення історичної правди й художнього домислу [119] та ін.;
- 4) роман-трилогія “Богдан Хмельницький”. У 60-х роках з’являється ряд статей Г.Зленка, у яких твору дається загальна характеристика [120] і відзначається висока майстерність письменника у правдивому зображенні історичних подій Визвольної війни середини XVII ст. [121]. Відтак можна констатувати, що саме в цей період було започатковано більш системне вивчення історичної прози М.Старицького, а, отже, і в певній мірі, його історичних поглядів. Але разом з тим історичні романи залишались ґрунтовно недослідженими.

Дослідників у певній мірі відштовхувало і тлумачення деяких історичних осіб, що не співпадало з їх офіційними оцінками, і співавторство з дочкою Л.Старицькою-Черняхівською, яка проходила в 1929-1930 роках у справі СБУ; на заваді стояла і російськомовність ряду творів.

Тому дослідження 60-80-х років ХХ ст. – це в основному передмови до видань творів (автори М.Сиротюк, М.Камишанченко, В.Олійник, С.Зубков, Л.Дем’янівська), а також принагідні висловлювання в монографії про українську історичну прозу радянського періоду (М.Сиротюк, 1958), розділи в критико-біографічному нарисі про письменника (Л.Сокирко, 1960) і літературному портреті (М.Камишанченко, 1968).

Суттєво те, що дослідники у названих працях звертають увагу на важливу для творів історичної тематики проблему – співвідношення історичної правди і художнього вимислу.

Так, Л.Сокирко у критико-біографічному нарисі про письменника робить спробу дати загальний огляд історичної прози М.Старицького. Особливу увагу звертає на роман-трилогію “Богдан Хмельницький”, підкреслює вміння автора поєднувати історичну правду і художній вимисел [113].

Загальний огляд драматичних й прозових творів М.Старицького подано і в літературному портреті М.Камишанченком. Дослідник дає високу оцінку роману-трилогії “Богдан Хмельницький”, який “за масштабністю охоплення історичних подій, достовірністю зображення, глибиною висвітлення основних соціально-економічних проблем часу, а також мистецькою досконалістю не мав собі рівних творів на подібну тематику в українській дожовтневій літературі” [122, с. 98].

Але праця не позбавлена і певного ідеологічного впливу. Особливо це стосується трактування Переяславської Ради. Надмірну увагу критик відводить аналізу соціальних причин Визвольної війни середини XVII ст. та зображенню їх М.Старицьким, нехтуючи іншими.

Даючи високу оцінку історичній спадщині М.Старицького, літературознавці відзначали і певні недоліки. Чимало авторів досліджень згоджуються з тим, що роману-трилогії “Богдан Хмельницький” певною мірою шкодила тенденція перебільшувати вплив подій інтимного життя історичних осіб на їх суспільну діяльність [123, с.639].

Більшість дослідників, зокрема Л.Сокирко, М.Камишанченко, звертають увагу на дещо перебільшене зображення ролі польського короля Владислава IV в ході розгортання подій. Критики більш схильні до думки, що Богдан Хмельницький вдало використав суперечки між польським королем і шляхтою, ніж сам король був прихильний до козаків [113, с.165].

У 90–х роках ХХ ст. з’являється ряд праць, у яких історична проза М.Старицького досліджена значно глибше. Автори звернули увагу на проблеми, які раніше обходили дослідники. Це, зокрема, зображення

державотворчих процесів в Україні в часи Б.Хмельницького й І.Мазепи, постать гетьмана І.Мазепи та інше.

Аналізуючи повість “Облога Буші”, І.Подолінна досліджує не тільки історію написання твору, його історичне підґрунтя, систему образів, історичну достовірність зображуваних подій, а й прагне прослідкувати історичні погляди письменника, вплив на них національно-визвольного руху періоду ХІХ ст., звучання у творі національної ідеї, його високу виховну цінність: “Сто років тому, в часи духовного мороку в Україні, коли царизм забороняв українську мову, у повісті пристрасно зазвучала національна ідея і ширше – ідея єдності вільних слов’ян ... і тепер, коли Україна будує свою державу ... повість ... своїм патріотичним і людяним закликком до злагоди, миру і співпраці звучить вельми актуально ... “ [124, с.46].

Робляться спроби аналізу й інших прозових творів письменника, присвячених історичній тематиці. Так, Є.Баран, аналізуючи історичну прозу М.Старицького, прагне розглянути її в контексті із творами на тему Хмельниччини польських авторів та романом І.Нечуя-Левицького “Ярема Вишневецький” [125].

Фольклорна основа написання роману “Розбійник Кармелюк”, роль і значення фольклору в творі досліджені І.Цурканом [126].

Цінним є дослідження І.Цуркана про творчу співпрацю М.Старицького і Л.Старицької-Черняхівської, про співпрацю над романом-трилогією “Богдан Хмельницький”, зроблене на основі аналізу архіву письменника. Воно спростовує певні міфи, що склалися про співавторство над романом та вводить у науковий обіг нові факти [127].

Та найбільш повний аналіз історичних творів М.Старицького зроблений Н.Левчик, яка ґрунтовно займалася дослідженням його творчості і в попередні роки [128]. Дослідниця аналізує історичні погляди письменника, їх вплив та вплив доби ХІХ ст. на його творчість, особливості художнього стилю письменника [129], акцентує увагу на високому моральному підтексті романів

[130]. Найдовершенішим у літературній спадщині М.Старицького Н.Левчик називає роман-трилогію “Богдан Хмельницький” [131].

Найменш дослідженою на сьогодні залишається роман-диалогія “Молодость Мазепы”, “Руина”, який у 90-х роках ХХ ст. вперше в Україні був надрукований у журнальному варіанті, а в повному обсязі вийшов з друку лише в 1997 році. У передмові до них Н.Левчик вказує на їх високу історичну та мистецьку цінність, характеризує жанр, проблематику, історію написання. Але разом з тим наголошує, що таке широкомасштабне історичне полотно вимагає більш глибокого і детального вивчення [132].

Цінними є дослідження останніх років, що проливають світло на культурно-мистецьке оточення письменника, на деякі факти його біографії (а, отже, допомагають дослідити історичні погляди М.Старицького), зроблені О.Стеценко [133], Л.Барабан [134], Ю.Хорунжим [135].

Найбільш ґрунтовне дослідження роману-трилогії “Богдан Хмельницький” було здійснене Т.Тищук у 90-х р. Автор дослідив роман-трилогію в контексті російсько-українських літературних зв’язків другої половини ХІХ століття та зробив висновок про високу цінність твору не тільки для української літератури, а й жанру історичного роману в світовому масштабі [136].

Ряд літературознавчих розвідок, в яких аналізується видавничо-редакторська діяльність письменника, вплив цензури на його творчість, культурно-мистецьке оточення М.Старицького та його багатогранна діяльність, зробив В.Поліщук [137].

Ґрунтовне дослідження життєвого та творчого шляху М.П.Старицького, яке певною мірою висвітлює історичні погляди письменника, проведено О.Цибаньовою в 1996 р. [138].

Через те, що центральне місце в історичній концепції М.Старицького займає дослідження Визвольної війни середини ХVІІ століття, у дисертації використано історичні праці, присвячені цій події. На їх основі проаналізовано співвідношення художнього домислу й історичної правди в історичній прозі

письменника та обґрунтовано думку про те, що М.Старицький вийшов за рамки письменницьких вимог і виступив істориком досліджуваних подій.

У дослідженні в більшості використано і праці істориків XIX – поч. XXст., що у свій час були проаналізовані й використані М.Старицьким при написанні історичних романів та повістей, відображали стан історичної науки періоду, в який жив і творив письменник.

Спроби наукового дослідження Хмельниччини почалися в кінці XVIII ст. Першою спробою вважають працю німецького історика Йогана Ангеля “Geschichte der Ukraine” (1796), який використав для свого дослідження відомі на той час друковані джерела.

Та справді наукове дослідження Визвольної війни середини XVII ст. й діяльності Богдана Хмельницького було проведено лише протягом XIX ст.

Великий обсяг праць має вітчизняна історіографія цього періоду. У пропонованому дослідженні є посилання на цілий ряд із них. Це, перш за все, праці О.Мартоса, М.Маркевича, М.Костомарова, В.Антоновича, М.Максимовича, П.Куліша та інших, які детально були опрацьовані й М.Старицьким.

Аналіз праць авторів цього періоду детально проведений у подальших розділах дослідження, тому в огляді історіографії зупинимося на найбільш визначальних.

Зокрема, до них належить дослідження М.Костомарова, що є, власне, чи не першою фундаментальною працею з історії війни, де досить глибоко і всебічно висвітлено її причини, перебіг подій. Монографія М.Костомарова, написана переважно на основі польських друкованих джерел і українських народних пісень, все ж містила ряд фактичних неточностей, на які вказувала вже тоді наукова критика в особі М.Максимовича [139].

Монографія М.Костомарова “Богдан Хмельницький” спонукала до детального ознайомлення і висловлення власних думок з боку М.Максимовича,

який на основі наукового підходу вніс в історичну науку нові уявлення про хід Визвольної війни середини XVII століття [140].

Та оцінки Хмельниччини й діяльності Б.Хмельницького в історіографії XIX ст. не були однозначними. Ряд дослідників характеризували цей період як і весь період козаччини, в більшості негативно. Так, П.Куліш негативно оцінював причини і характер, наслідки війни для українського народу, постать Б.Хмельницького, його місце і роль в історії [141].

Певний негативізм в оцінці Визвольної війни відчутний і в дослідженнях В.Антоновича, хоча в його працях зустрічаємо чимало унікальних спостережень щодо причин, наслідків Визвольної війни середини XVII століття [144].

Не зовсім об'єктивно Визвольна війна оцінювалася через відсутність доступу до цілого ряду історичних джерел. Крім того, як припускає Д.Дорошенко, на стан наукової розробки даної проблеми в певній мірі вплинув і розвиток опозиційних настроїв серед свідомої національної інтелігенції до офіційних і русофільських кіл, які представляли Б. Хмельницького як "воссоединителя" Русі [143].

Підтвердженням цього може бути той факт, який констатував М.Грушевський: журнал "Киевская старина" за 25 років свого існування опублікував "мінімальне число статей і матеріалів, присвячених Хмельниччині" [143].

У кінці XIX ст. періоду Визвольної війни середини XVII ст. присвятили свої дослідження М.Грушевський, С.Томашівський, М.Кордуба та інші історики.

Безумовно, визначний вклад у дослідження Визвольної війни середини XVII століття вніс М.Грушевський. Він наголошував на неоднозначності причин війни, негативно оцінював союз України і Криму, критикував надмірність і безцільність жертв серед населення, якими супроводжувались події війни. Різко негативно оцінюється ним Переяславський акт

Б.Хмельницького, висвітлюється точка зору, що на початку війни не стояло питання про об'єднання земель, що Богдан Хмельницький егоїстично відстоював інтереси лише Центральної України. Важливо, що оцінки Визвольної війни середини XVII століття М.Грушевського, при всій неоднозначності, ґрунтуються на вагомій джерельній базі, а тому мають велику цінність для вивчення цього періоду вітчизняної історії [144].

Цінні й оригінальні думки щодо подій Визвольної війни висловив М.Драгоманов. Історик вказував на непримиренні соціальні протиріччя, що привели до соціального вибуху, на те, що в Центральній Україні в часи Визвольної війни тривала боротьба не стільки проти королівської влади, як проти свавілля магнатів [145].

“Великою епопеєю нашої історії “ назвав Визвольну війну середини XVII століття Г.Хоткевич. Він відстоював значущість повстання Б.Хмельницького, позитивно характеризував самого гетьмана, не зважаючи на його роль у прийнятті Переяславської угоди, яку рішуче засуджував [146].

Та все ж, незважаючи на такі неоднозначні оцінки, більшість вітчизняних істориків вважали Хмельниччину одним із особливих періодів історії України, а Богдана Хмельницького – чи не за найголовнішу її постать.

Початок XX ст. ознаменувався появою якісно нових досліджень в історії Хмельниччини. Початок їм поклав В.Липинський, який у ряді праць дав загальний огляд діяльності Б.Хмельницького, прослідкував основні її етапи і, що найголовніше, вперше ввів тезу, що одним із головних завдань Визвольної війни середини XVII століття було створення держави, охарактеризував Б.Хмельницького як державного будівничого [147].

Відомо, що цю добу досліджували ряд російських істориків: С.Соловйов [148], П.Буцівський та ін. Вони ґрунтовно підходять до багатопланової оцінки подій Визвольної війни; засуджують деструктивний рух народних мас, водночас, у певній мірі, показують об'єктивність подій, що відбувалися.

Наприкінці XIX – початку XX століття з'явилося ряд робіт польських істориків: К.Шайнохи, Ф.Равіти-Гавронського, А.Яблонського, Т.Корзона. Загальною характеристикою їх праць була негативна оцінка визвольних змагань середини XVII століття.

Здійснений аналіз праць згаданих дослідників, присвячених Визвольній війні середини XVII ст., дозволив вивчити й узагальнити погляди М.П.Старицького на цей унікальний період вітчизняної історії. Безумовно, він не вичерпує всіх поглядів, наявних в історичній літературі.

У дослідженні відображено найбільш суттєві з них, але в подальших розділах роботи здобувач вдається також до залучення низки інших праць. Зробивши огляд літератури про М.Старицького, доходимо висновку, що протягом XIX-XX ст. окремі аспекти творчої спадщини письменника знайшли висвітлення у монографіях, науково-популярних статтях, літературознавчих розвідках, працях загальнооглядового характеру. Не у всі періоди цей процес проходив виважено, на відповідному методологічному рівні, а, отже, засвідчує недостатнє вивчення досліджуваної в дисертації проблеми.

Підводячи підсумок історіографічного огляду, можна констатувати чимале нагромадження знань про історичну прозу М.Старицького. Проте історіографічна традиція, зафіксована в монографіях, статтях, нерідко носить характер фрагментарності, епізодичності огляду історичних творів письменника, а то й суперечливих оцінок.

Сьогодні М.Старицький відомий, в більшості, як популяризатор історії України, але не її дослідник. Власне, висвітлення проблеми “Історичні погляди М.П.Старицького” ще не було предметом спеціального вивчення. Комплексно ця тема не досліджувалася. До сьогодні немає цілісного висвітлення поглядів М.Старицького на український історичний процес, не з'ясовано у всій повноті роль історичної творчості М.Старицького в процесі українського національного відродження. Тому з упевненістю можна стверджувати про нагальну потребу об'єктивного і цілісного дослідження історичних поглядів М.Старицького, його

діяльності як дослідника та популяризатора вітчизняної історії. Відсутність досліджень істориків, що висвітлювали б погляди письменника на український історичний процес, окремі періоди вітчизняної історії, його місце в духовній історії України, обумовила вибір теми даного дослідження.

Проведений аналіз джерельної бази дозволяє говорити про те, що зазначені у дисертації групи джерел, складають вагоме документальне підґрунтя досліджуваної проблеми. Їх комплексне використання дає можливість досягти мети дисертаційного дослідження – реконструювати історичні погляди М.Старицького, проаналізувати їхню еволюцію, визначити його внесок у становлення української історичної науки, в дослідження окремих періодів вітчизняної історії.

Розділ 2 Теоретико-методологічні засади історичної творчості М.П.Старицького – видатного подвижника українського національного відродження доби ХІХ ст.

2.1. Формування та становлення світогляду М.Старицького

Михайло Петрович Старицький (1840-1904) належить до тієї генерації діячів української культури, що жили і творили в особливу добу української історії. Друга половина ХІХ ст. – це час глибокої кризи феодально-поміщицької системи господарювання з усіма її наслідками, але це й період реформ, промислового перевороту, бурхливого розвитку капіталістичних відносин. Це період завершення послідовної політики царизму щодо позбавлення України її державності, національних досягнень та культурних здобутків попередніх поколінь. Але разом з тим – доба її соборності: проявів до об'єднання українців сходу і заходу в єдиний могутній рух, відродження української нації “з пеплу” – народження нової сучасної української нації, її самосвідомості, мови, культури, утворення відповідного їй соціально-економічного, а згодом і політичного простору. Тому дослідницька та популяризаторська діяльність М.П.Старицького на теренах історичної науки, його історичні погляди мали важливе значення для пробудження свідомості народу, ментального одужання нації, її духовності.

Глибоке розуміння історичних поглядів М.П.Старицького, його творчої та громадської діяльності потребує з'ясування конкретно-історичних умов і обставин, в яких вони розвивалися й, передусім, визначення характерних властивостей його творчої особи.

І.Франко, характеризуючи М. Старицького, якого знав особисто, писав: “Загалом натура д. Старицького тягла до діяльного, соціально-політичного,

громадського життя... М.П.Старицький – натура здорова, кремезна, багата фізичною і духовною силою, охоча до громадської діяльності...” [94, с. 266].

Ці провідні риси характеру, його світогляд формувалися в досить складних умовах особистого і громадського життя.

Михайло Петрович Старицький народився 2(14) грудня 1840 року в селі Кліщинці, Золотоніського повіту, Полтавської губернії (тепер Чорнобаївського району, Черкаської області) у дворянській родині [149, с. 3].

Батько М.П.Старицького, відставний уланський ротмістр Петро Іванович, походив з давнього роду Старицьких. За родинними переказами, князь Старицький ще за часів Івана Грозного, рятуючись від переслідувань, вибрався на Україну, де й осів навечно.

Старицькі були відомі і серед козацької старшини та українського духовенства. Так, під відомим юридичним документом XVII ст. “Права, за якими судився малоросійський народ”, зустрічається підпис Варнави Старицького, соборного старця ієромонаха архімандрита Києво-Печерської лаври.

Як дворяни, Старицькі служили і в царському війську. Пізніше цю традицію першим порушив М.Старицький [150].

Мати, Настасія Захарівна, походила з родини Лисенків, нащадків козацької старшини часів Богдана Хмельницького.

Як видно з автобіографічних спогадів, Михайло Старицький батька ледве пам’ятав і то, очевидно, за пізнішими розповідями рідних.

“Батько мій, Петро Іванович Старицький, – згадував він, - був ротмістром в уланах і в перші по одруженні роки служив; отже, покійній матері й випадало то у своїх батьків сидіти з немовлятком, то їздити з ним до полку, то залишати дідуневі та бабуні онука. Батько ... скоро вийшов в одставку й помер...” [27, с.362].

Дитячі роки Михайла Старицького й перші кроки виховання та навчання проходили в селі Кліщинці, що належало дідові по материній лінії Захарію Йосиповичу Лисенку [133 с. 46].

Грамоти та Закону Божого навчав Михайла дячок Ісай, дід розповідав про військові походи, знаних полководців, бої та перемоги. Малий Михайло дружив із селянськими дітьми, проводив з ними час в іграх та забавах, і це також залишало слід у його вихованні [27, с. 363-364].

У старосвітській родині Лисенків дотримувались українських звичаїв, зберігали козацькі традиції, вживалась українська мова, співались народні пісні. Ця сімейна атмосфера впливала на формування поглядів та уподобань. Можна припустити, що ще з дитинства у Старицького зароджується інтерес до української історії та історії козацтва, що пізніше відобразиться в його історичній романістиці, до усної народної творчості, зразки якої він охоче збиратиме з М.Лисенком та вплив якої проявиться на характері його поезії, до рідної мови, в яку він внесе новаторські ідеї.

Цінні спогади про дитинство М.Старицького містяться і в автобіографічному оповіданні “Пан-капітан” (1900), в якому письменник розповідає про сусіда, приятеля матері та бабусі, капітана у відставці Гайдовського, що пам’ятав козацькі традиції, засуджував кріпацтво, захищав інтереси своїх кріпаків, яких називав “підсусідками”, а себе серед них – “отаманом”.

Заповіт капітана Гайдовського “...люби простой народ...у тебе, я знаю, козацька душа... та не запаскудь її в панському болоті...” М.Старицький пам’ятав і виконував протягом усього життя, ставши активним громадським діячем [151, с.174].

З 1850 по 1851 рр. Михайло Старицький разом із матір’ю проживав у Захарівці, куди вона переїхала після смерті батьків. Інколи, як згадував пізніше письменник, мати відвідувала свого двоюрідного брата В.Г.Лисенка в Гриньках [28, с. 385].

Саме в цей час Михайло Старицький познайомився зі своїм кузеном М.Лисенком. Це знайомство пізніше переросло в глибоку дружбу та творчу співпрацю.

З 1851 по 1858 рр. М.Старицький навчається у Полтавській гімназії. Гімназійний період в житті М.Старицького характеризується впливом на його світогляд трьох визначальних факторів: родинне середовище Лисенків, інтелектуальна атмосфера Полтавської гімназії, суспільно-політичне та культурно-національне життя в Україні даного періоду.

У 1852 році, в 12 років, Михайло Старицький залишився круглим сиротою. Зростав і виховувався він у сім'ї опікуна – двоюрідного материного брата В.Лисенка, батька відомого композитора М.Лисенка.

Родина Лисенків мала значний вплив на розвиток світогляду М.Старицького, сприяла його духовному становленню та зростанню. Це, перш за все, Олександр Захарович Лисенко, рідний дядько Михайла по матері, що проживав у Кліщинцях. Пізніше М.Старицький-драматург згадає його у драмі “Не судилось” [152].

Як згадував М.Старицький, знайомство з дядьком Олександром, який захоплювався козацькими звичаями і традиціями, знав велику кількість історичних дум та пісень, не цурався української мови, “ще більше утвердило наші симпатії до малоросійської мови та малоросійської старовини” [28, с. 389].

Можливо, саме тоді чи не вперше хлопець замислюється над тим, що є Україна з її давньою історією, народ, колись вільний, оспіваний у козацьких піснях, мова, яку чомусь всі зневажають і принижують, хоча вона не гірша за інші, а головне – вона його. З цього часу гімназист Старицький “перестав соромиться народного слова”, а навпаки – пишався і захоплювався ним.

У рідного дядька М.Лисенка, Андрія Романовича, що проживав у Галицькому, М.Старицький та М.Лисенко познайомились із віршами Т.Шевченка, що поширювались в рукописах, “захоплюючись і формою, і словом, і сміливістю змісту...” [28, с. 389].

Інтелектуальному розвитку М.Старицького сприяла і духовна атмосфера, що панувала в сім'ї Лисенків, які мали багату бібліотеку, цікавилися суспільним життям того часу, передплачували відомі періодичні видання. Він знайомиться із кращими зразками світової літератури – творами Вальтера Скотта, О.Дюма, Ежена Сю, О.Бальзака, робить перші спроби їх перекладу, читає “Отечественные записки”, “Современник”, “Журнал для юношества” [28, с. 392].

Розвитку і становленню світогляду майбутнього письменника, пізніше - його історіософських поглядів, сприяли передові ідеї демократичного спрямування викладачів Полтавської гімназії, як називав їх М.Старицький, “вчителів-просвітителів” Стеблин-Каменського, Строніна та інтелектуальне середовище гімназії, яка “за розумовим і суспільним розвитком стояла значно вище (від Харківської) і випускала вихованців із більш солідним розумовим багажем та прогресивно-гуманним світоглядом...” [28, с. 393].

Під час навчання в гімназії М.Старицький захопився художньою літературою: багато читає, починає складати вірші. На цей час припадає його детальне ознайомлення з творами українських письменників: він прочитав “Енеїду” І.Котляревського, “Кобзар” Т.Шевченка, виданий у 1840 р., “Записки о Южной Руси” П.Куліша та його роман “Чорна рада”. Це був перший історичний роман, з яким познайомився майбутній талановитий романіст, “просидівши над його сторінками цілу ніч, смакуючи кожне слово, кожну фразу...” [28, с. 394].

Можливо, це юнацьке захоплення “чарівною книгою” стало ще одним імпульсом, що сприяв дослідженню Михайлом Старицьким історії України, а особливо доби козацтва. Хоча пізніше письменник не погоджуватиметься з оцінками ролі козацтва в українській історії, даними П.Кулішем.

У Полтаві М.Старицький почав захоплюватися театром. Тут він вперше побачив у виконанні гуртка аматорів вистави п'єс Котляревського “Наталка Полтавка” та “Москаль-чарівник” [21, арк. 9].

У певній мірі вплив на М.Старицького мало суспільно-політичне та культурно-національне життя кінця 50-х років XIX століття. Характеризуючи цей вплив, Михайло Петрович Старицький у спогадах “До біографії М.В.Лисенка” писав: “...Все заговорило...ліберальні ідеї закрутились і в юних, і в сивих головах, суспільні інтереси стали темою не тільки за зеленими столами, але і за дамськими козетками... Вплив свободи п’янив молодий розум ...все це підіймало імпульс суспільного життя... З’являються нові органи друку: і консервативні і прогресивні, публіка накидалась на них і проникалась жагою боротьби. На наш розум, напівдитячий, напівюнацький, цей струмінь здійснив приємне пожвавлення. Звичайно, ми глибоко не проникались значенням майбутніх змін, але вони нас захоплювали...” [28, с. 392].

З 1858 року розпочався новий період у житті М.Старицького. Тоді ж він разом з Миколою Лисенком вступає до Харківського університету, а в 1860 році друзі переходять до Київського, змінивши фізико-математичний факультет на юридичний. Через рік, досягши повноліття, М.Старицький перериває навчання, їде на Полтавщину, щоб вступити у володіння спадщиною, одружується із сестрою М.Лисенка – Софією Віталіївною [153, арк. 1], і, влаштувавши господарські справи, повертається до Києва, щоб продовжувати навчання в університеті, який закінчує у 1864 році [154, с. 5].

Аналіз ряду джерел, зокрема спогадів “До біографії М.Лисенка”, дозволяє стверджувати, що саме студентські роки були визначальними у формуванні історичного світогляду, культурно-мистецьких уподобань М.П.Старицького. Визначальними факторами його формування стало київське середовище, де “було задумано і Кирило-Мефодіївське братство, ... і Максимович, і Костомаров, і Куліш будили цікавість до вивчення народу, ... політичний рух підтримував почин народного почуття, що загострювало до боротьби...” [28, с.403].

Не менш важливу роль відіграло й інтелектуальне середовище Київського університету, де все ширше починають панувати українофільські ідеї.

У кінці 50-х років XIX ст. в Київському університеті виникає таємний гурток хлопоманів, учасники якого, В.Антонович, Б.Познанський, Т.Рильський та інші об'єдналися для захисту прав українського селянства.

Флагманом “хлопоманства” став В.Антонович, у майбутньому видатний український історик. Ще будучи студентом, він захопився, з одного боку, гуманістичними творами французьких просвітителів XVIII століття, а з іншого – творчістю Т.Шевченка, історичним минулим доби козаччини: “Притуляючи слабкі знання про українство до загальної демократичної теорії, я відкрив сам собою українство і чим більше читав і знайомився з історією тим більше переконувався в тому, що знання моє не вигадка...” [155, с. 216].

Метою своєї діяльності “хлопомани” вбачали ліквідацію царизму, кріпацтва, встановлення республіки на основі добровільного співжиття росіян, українців, поляків. Початок втілення цих задумів – поширення освіти серед селян, піднесення їх національної та політичної свідомості.

На рубежі 60-х років XIX століття гурток припиняє свою діяльність, а на зміну йому приходять українська громада, головна мета якої – вивчення української мови, літератури, історії, широка культурно-просвітницька діяльність серед народу [156, с. 51].

У вир бурхливого громадського життя був захоплений і М.Старицький. Участь у громадівському русі значно вплинула на світогляд майбутнього письменника, знайшла відображення в його творчості. Громадівці створювали недільні школи для міської молоді, де навчання велось українською мовою. Кошти для недільних шкіл збирали різними засобами і, зокрема, із платних вистав студентського драматичного гуртка, до якого з перших днів навчання прилучився і М.Старицький. Крім того, “одні займалися етнографією – записом переказів, казок, прислів'їв..., інші почали збирати матеріали для майбутнього

малоросійського словника, ... складали популярні книги для народу, вивчали українську мову... Широка хвиля кипучого життя і .. роботи захоплювала нас з кожним днем все більш і більш..." [28, с. 405].

У цей час М.Старицький передплачує і читає журнал "Основа", студіює статті М.Костомарова, читає твори українських письменників: Т.Шевченка, П.Куліша, Марка Вовчка та ін.

На час закінчення навчання в університеті припадає окреслення і становлення світогляду М.Старицького, що формувався під впливом суспільно-культурного руху кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст. Звичайно, він не залишався сталим, а еволюціонував протягом усього його життя. Але саме в цей період Михайло Петрович Старицький виступає зрілою людиною із власними поглядами, життєвою позицією, головне кредо якої – служіння народній справі, вивчення народної історії – спонукало до різнобічної діяльності, а талант та обдарованість забезпечували плідність усіх його починань.

В історії вітчизняної культури М.П.Старицький відомий як поет і драматург, прозаїк і перекладач, організатор, керівник театральних труп, активний громадський діяч. Його творча й громадська діяльність були тісно взаємопов'язані, доповнювали одна одну. Аналіз творчої й громадської діяльності М.Старицького дає підстави говорити про новаторські риси в його літературному доробку та подвижництво в галузі української культури періоду XIX століття, про формування його історичних поглядів як майбутнього дослідника і популяризатора вітчизняної історії.

Фактично творчу діяльність Михайло Старицький розпочав з перекладів. У 1865 році, через рік після закінчення університету, ним були опубліковані переклади лермонтовських творів "Парус", "І нудно, і сумно...", "Оповіті млою...", "Як жито хвилями хвилюється і грає...", "Сон"..[55], "Заврядне оповідання" Огарьова [56]; "На скелі північній та голій...", "Хвилю тільки

прилине...”, “Мені снились сльози і палкі поривання...” Г.Гейне [57], байки Крилова – “Гуси”, “Наймит та хозяїва” [58].

У наступні роки кількість перекладів зростала, розширювалося коло авторів, яких перекладав М.Старицький. Якщо спочатку вони публікувалися переважно у львівських часописах “Нива” та “Правда”, то з 1873 по 1875 рр. в Києві виходять однотомник “Казки Андерсена з життєописею. Переклав з первотвора М.Стариченко” (1873) [59], а наступного 1874 р.- “Байки Крилова. Вибрав і переклав М.Старицький” [58], 1875 р. - лермонтовська “Пісня про царя Івана Васильовича, молодого опричника та одважного крамаренка Калашникова” [60].

Обсяг перекладацької діяльності М.Старицького різноманітний і значний – понад 200 творів. Вибір авторів і творів для перекладу визначався як особистими симпатіями письменника, так і впливом на нього громадівського життя, активним учасником якого М.Старицький стає в 70-ті роки ХІХ ст. Увагу Михайла Старицького привертають твори О.Пушкіна, М. Лермонтова, М.Некрасова, представників демократично настроєної російської інтелектуальної еліти. В середині 70-х років розгортається активний рух Громади на підтримку руху солідарності з балканськими країнами, які вели боротьбу проти османського поневолення. Ця хвиля захопила і М.Старицького. В умовах цензурних заборон він зібрав і зумів видати частину своїх перекладів-дум під назвою “Сербські народні думи та пісні” [61], чим сприяв рухові допомоги повсталим сербам проти турків. Крім того, в передмові він виклав свої погляди на український і сербський народи, вказував на їх спільні та відмінні риси.

Будучи активним громадівцем, М.П.Старицький підтримував і розвивав ідею вивчення “народної історії” М.Драгоманова, В.Білозерського. Письменник не тільки погоджувався з тим, що український народ має право на власну історію, мову, культуру, самобутні традиції, а й прагнув довести, що українська мова здатна відтворювати високі художні зразки світової культури, спростував

зверхнє применшення її естетичних можливостей, вперше на той час переклавши трагедію В.Шекспіра “Гамлет” [64].

Звертаючись до І.Франка, М.Старицький писав, що переклади він вважає за найцінніший труд у добу виховання мови: вони дають найкращу гімнастику слову, найбільше ширять його і, крім того, збагачують читальні засоби для народу на рідній мові, “а з тим укоріняють силу і їй самій” [157, с.637].

Новаторство М.Старицького проявилось не тільки у перекладі досі невідомих українською мовою творів, а й у словотворенні. На основі глибокого знання народної мови письменником були створені слова, що сьогодні є широкоживаними: потужний, мрійливий, бойовище, хутчій, чарівливий, пестливий, чудовий, марево, нестяма, страдниця, бездольці, недбальці, дурманити, приємність, дочасовий та ін. [158].

Віршувати Михайло Старицький почав ще в гімназії. Згадуючи пізніше про початки віршування, він писав: “... краще за всіх вірші вдавались мені і Вербицькому ... нам навіть замовляло начальство урочисті вітання та оди під час відвідування нашого пансіону сановниками, а товариші дали нам прізвиська поетів...” [28, с. 396].

Тут же захоплювався поезіями О.Пушкіна, М.Лермонтова, М.Некрасова, читав заборонені вірші Т.Шевченка, схиляння перед яким проніс через все життя.

Поетичною творчістю М.Старицький займався протягом всього життя: Остання поезія “Двері, двері замкніть! ...” датована 2 квітня 1904 року за дванадцять днів до смерті поета [159, с. 121].

Перші оригінальні поетичні твори М.П.Старицького датовані 1865 роком. У 1868 році вони з’являються друком у львівській “Правді”, а разом публікуються у львівських журналах “Нива”, “Зоря”, “Літературно-науковий вістник”, у Франкових збірниках “Молот”, “Товариш”, в газетах “Діло”, “Буковина”, у різних антологіях та альманахах: “Луна”, “Вік”, “Акорди”, “З потоку життя”, “Розвага” та ін. [160, с. 518].

У 1870-ті роки Михайлом Старицьким написано кілька десятків поезій, але видати їх у київських друкарнях було досить складно, а інколи й неможливо, зважаючи на цензурні утиски, викликані Емським указом (1876).

Тільки у 1881 році письменнику пощастило видати у Києві свою першу збірку оригінальних творів і перекладів під назвою “З давнього зшитку”, “Пісні і думи” [63], а найповніша збірка його поезій вийшла друком лише 1908 року у Києві під заголовком “Поезії М.П.Старицького 1861-1904.”, видана дочкою Людмилою [161].

Говорячи про новаторські риси поетичної творчості М.П.Старицького, І.Франко відзначав: “У поезіях Старицького бачимо перші признаки виходу української поезії з доби епігонства, з наслідування шевченкової манери. У поезіях Старицького бачимо, що це говорить український інтелігент не до фікційного українського народу, який з елементарних причин не міг ані слухати, ані розуміти його, але до своїх рівних інтелігентів...” [94, с. 238].

Важливо, що до історичного минулого України Старицький звертається і в поетичній творчості. У 1903 році М.Старицький надіслав поему “Хрещенська ніч” М.Коцюбинському для альманаху “З потоку життя”: “Посилаю вам п’ять моїх поезій... Боюсь, щоб “Хрещенської ночі” не похрестила цензура... Отож, перегляньте і обміркуйте, може дещо загострене притупити б, цензури ради, а потім при дружці нишком вставити?” [162, с. 651]. М.Коцюбинський повідомляє М.Старицькому в одному з листів, що цензура справді “викинула деякі вірші Старицького”, зокрема і “Хрещенську ніч” [163, с. 389].

Вперше твір був надрукований у 1906 р. в журналі “Літературно-науковий вістник” під заголовком “Гетьман” [164, с. 213-214].

У виданні 1908 р. твір надруковано під назвою “Хрещенська ніч” з деякими змінами [161, с. 199-202].

У поемі “Хрещенська ніч”, переспівуючи баладу М.Лермонтова “Воздушний корабль”, поет головним героєм обирає безіменного гетьмана, за яким угадується Богдан Хмельницький, згадує його соратників: І.Богуна,

М.Кривоноса, сина Тимоша, з гiркотою порiвноє добу ХІХ ст. з перiодом козацтва [164, с. 98-99].

Сюжет романтичної поеми “Morituri” (1903) вiдтворює події Визвольної вiйни середини ХVІІ столiття, зокрема, трагiчну битву пiд Берестечком 1651 року [165].

Багатогранний таланти М.П.Старицького, дiяльнiсть його як популяризатора вiтчизняної iсторії, становлення iсторичних поглядiв розкривають, в певнiй мiрi, драматична творчiсть i театральна дiяльнiсть.

Український театр другої половини ХІХ ст. у своєму розвитку багато чим завдячує М.П.Старицькому i як керiвнику й режисеру однiєї з перших труп, i як драматургу. “В Старицькiм, - наголошував І.Франко, - давно признано одного з батькiв нового українського театру...” [94, с. 260]. Тогочасна українська драматургiя до появи п’єс М.Кропивницького, М.П.Старицького й І.Карпенка-Карого була досить бiдною i, крiм “Наталки Полтавки” І.Котляревського, була представлена лише такими п’єсами, як “Назар Стодоля” Т.Шевченка, “Сватання на Гончарiвцi”, “Шельменко-денщик” Г.Квiтки-Основ’яненка та ще кiлька творiв [166].

Отже, постала потреба створити новий репертуар, що вiдповiдав би духовi й завданням часу, надавав би театральному процесу нового життя. Цю вимогу доби одним iз перших вiдчуває саме М.П.Старицький, який захоплювався театром ще iз студентських рокiв. Сповнений громадiвських iдей просвiти народу, вiн вважає театр засобом пробудження “одурених людей”, “забитого раба”, “трибуною”, з якої можна проголошувати просвiтницькi iдеї.

Ще в 1864 році майбутнiй драматург створює лiбретто “Гаркуша” за одноiменною п’єсою О.Стороженка, а в 1866 році разом з М.Драгомановим написав лiбретто сатиричної опери “Андрiатиада”, покладене на музику М.Лисенком [28, с. 418].

Як згадує сам М.Старицький у листi до Ц.Бiлиловського, що “драматичнi твори став писати в 1872 р.”, привiд чому “дало коло драматичних аматорiв,

які зібралися в Києві під крилом шановних добродійок Ліндфорсів...” [29, с.546].

У 1873 році М.Старицький виступив одним з організаторів у Києві драматичного гуртка, здійснював інсценізації творів М.Гоголя, Я.Кухаренка, І.Нечуя–Левицького, Панаса Мирного, польської письменниці Е.Ожешко та ін. [28, с. 419].

Хоча Емським указом 1876 року було заборонено виголошувати українське слово зі сцени, письменник працює на перспективу. На початку 80-х років М.Старицький збирає гурт талановитих однодумців, які б могли робити переклади – це Олена Пчілка, Микола Лисенко, Орест Левицький, інженер Якубенко, лікар Панченко. На редакційних зборах цього драматургічного комітету, під час обговорення п'єс та якості перекладів майже завжди були присутніми В.Антонович, П.Житецький та інші члени розгромленої громади .

Діяльність членів комітету відіграла значну роль у розвитку українського театру, збагаченні його репертуару. Після дозволу в 1881 р. царським урядом українським мандрівним трупам разом з російськими п'єсами показувати українські, вони мали значний репертуар.

Подвижництво М.Старицького в театральній діяльності полягало ще й у тому, що саме він в 1883 році став меценатом, який незважаючи на застереження друзів, продає всю свою нерухомість і вкладає гроші в таку для багатьох “непевну справу”, як український театр [29, с. 548]. З літа 1883 року Михайло Петрович Старицький стає керівником першої театральної трупи, а М.Кропивницький – її режисером.

Крім того, виступаючи в Москві на Першому Всеросійському з'їзді сценічних діячів, він порушив питання про стан української драматургії, зрівняння українських театральних труп з російськими, занесення в репертуари народних театрів українських п'єс і домогся позитивних результатів [167, с. 358-360].

За оцінкою автора книги “Малоросійський театр М.П.Старицького” Кендзерського, М. Старицький, “будучи выше всех известных в России антрепренеров театров показал себя неоспоримо талантливым антрепренером, основательным знатоком сценического искусства, посвятившим своему делу немало труда, затратившим на него немалый капитал и далеко не делающим из этой антрепозы ни холодного ремесла, ни эксплуататорской наживы” [133, с.47-48].

Новаторство М.Старицького в драматургії полягало у збагаченні її новими темами, сюжетами, навіть у кількісному її зростанні. Адже М.Старицький – автор 33-х п'єс, більшість з яких є оригінальними, від водевілю “Як ковбаса та чарка, то минеться сварка” (1872) до драми “Крест жизни” (1901) .

Пишучи драматичні твори, М.Старицький звертається до історичної тематики. Протягом 1896-1899 рр. з'являються його віршовані історичні драми “Богдан Хмельницький” [66], “Маруся Богуславка” [67], “Оборона Буші” [68], “Остання ніч” [69] – в цей час перші драматичні твори на історичну тематику.

У 1896 р. виходить у світ віршована драма М.Старицького “Богдан Хмельницький”. Письменник прагне, перш за все, правдиво відтворити події Визвольної війни середини XVII ст. та відповідно до історичної істини змалювати історичні постаті цієї доби: гетьмана Б.Хмельницького, І.Богуна, М.Кривоноса, С.Чарноти та ін. Підтвердження цього знаходимо в листі письменника до І.Кондратьєва від 19 червня 1893 р. М.Старицький, згадуючи про драму “Богдан Хмельницький”, пише, що “содержание ... заимствовано из многих исторических монографий” [168, с.504]. Цей факт підкреслює думку про те, що письменник, починаючи роботу над історичним твором, опрацював відомі йому історичні дослідження або джерела для того, щоб досягти оптимального співвідношення історичної правди і художнього домислу.

На основі реальних історичних подій – оборони в листопаді 1654 р. міста-фортеці Буші – написана драма М.Старицьким “Оборона Буші” [68].

Визвольній боротьбі українського народу проти польської шляхти присвячено драму “Остання ніч”, в основу якої, знову ж таки, взято історичний факт – страту в Луцьку 1702 р. Данила (у творі – Степана) Братковського, засудженого за зв’язки з Палієм, Самусем, Іскрою та організацію повстань проти польської шляхти на Правобережній Україні та Галичині [69].

До XVII ст. М.Старицький відніс і події історично-побутової драми “Маруся Богуславка”, задум написати яку виник у письменника ще в 1874 р., коли він разом із І.Нечуєм-Левицьким працював над розробкою лібрето до однойменної опери [169, с.125-127]. Як свідчить лист М.Старицького до М.Старицької, у липні 1896 р. він завершив її написання [170, с. 547]. Драма створена на основі широковідомої народної думи “Маруся Богуславка” з використанням мотивів ряду народних пісень. М.Старицький досить гостро порушує проблему патріотизму, відданості батьківщині, усвідомлення боргу й вини перед нею, що було актуальним у час написання твору [171].

Цікаво, що як в час написання драми, так і в подальші роки в історичній науці дискутувалось питання – чи існувала Маруся Богуславка, чи відбито у народній думі справжній історичний факт. М.Старицький змалював її як реальну історичну особу. Вивчення архівних матеріалів, історичних джерел, дало підставу ряду сучасним дослідникам вважати, що Маруся Богуславка конкретна історична особа, а не художня вигадка поетичної фантазії [172].

У листі до Ц.Білиловського М.Старицький згадує і про історичну драму “Маруся Чурай”, яку довелося переробити на побутову через цензурні утиски [29, с. 550]. В архіві письменника в рукописному варіанті, але без закінчення, зберігається драма “Мазепа” [173]. Про неї згадується й у вищевказаному листі як оригінальну, але таку, що вийшла під прізвиськом іншого автора, “якому назвиська розрешала цензура” [29, с. 553].

Отже, аналіз творчої спадщини М.Старицького дозволяє стверджувати, що через театр письменник прагнув донести свої історичні погляди до широкого загалу. Прикметно, що автор звертається саме до козацької доби в

українській історії, вважаючи її визначальною і такою, що здатна пробудити національну свідомість українців у добу національного відродження, якою було ХІХ століття.

Після закінчення університету з 1864 по 1868 рр. М.П.Старицький працює в Київському історичному архіві. Праця в архіві протягом 6-ти років, знайомство з історичними документами, вникнення в їхню суть пробудили в М.Старицькому інтерес до української історії, загострили національні почуття. Саме тут він набув досвіду вдумливого дослідника історії України, що пізніше відіграє виключно важливу роль у його роботі з історичними документами, знайде відображення в історичній прозі.

З 1868 р. Михайло Старицький перебирається з родиною на Поділля, у придбаний в с. Карпівці маєток, але невдовзі, в 1871 р., повертається до Києва, де і залишається до останніх днів свого життя.

Громадське життя М.П.Старицького було тісно пов'язане із громадівським рухом, до якого він прилучився ще в студентські роки і протягом усього життя був активним його учасником.

У 1863 р. царським урядом був виданий так званий валуєвський циркуляр, що забороняв друкування навчальних книг і текстів українською мовою, посилювався тиск проти українського руху. Це позбавило можливості громадівців легально проводити роботу і змусило вдатися до інших форм діяльності.

Саме виходячи з цих обставин, прагнучи досліджувати українську історію і донести її правду до народу, М.Старицький вдається до написання художніх творів на історичну тематику, щоб хоч таким чином зберігати пам'ять в українців про їхню минувшину.

Після тимчасового занепаду діяльність громади відновлюється в 1869 р.: почалися регулярні зібрання громадівців по суботах для обговорення чергових справ. Вони відбувалися то у М.Лисенка, то у П.Житецького. Про одну з таких субот згадує О.Михалевич, засновник пізніше української громади в

Елизаветграді, : “... на громадівській суботі на Поділлі .. у господі Русова Олександра Олександровича ... зібралось чоловік більше десятка. Я пригадую ось таких: 1)Лисенко Микола Віталійович, 2) Житецький Павло Гнатович, вчитель колегії Павла Галагана ... 6) Старицький М.П., ...” [174, с.57].

Новий сплеск активності Київської громади був пов’язаний з тимчасовою лібералізацією політики царського уряду щодо культурницької діяльності українців. У 70-х роках ХІХ ст. серед головних членів громади були В.Антонович, М.Драгоманов, М.Зібер, М.Старицький, М.Лисенко та інші.

У ці роки громадівці зосередили увагу на науковому вивченні минулого українського народу з метою обґрунтування самобутності його культурних та етнографічних традицій. Інтенсивно тривала робота по збиранню і опрацюванню матеріалів української етнографії. За матеріальною допомогою громади у 1869-1870 рр. видано два випуски “Народных южных сказок”, а в 1874 р. – “Чумацкие народные песни” [174, с.58].

Цінним науковим проектом Громади стала публікація “Исторических песен малорусского народа” (1874-1875). За ці роки було також надруковано “Опыт русско-украинского словаря” М.Левченка та два томи “Записок Південно-Західного відділу Російського географічного товариства”. Упродовж 1872-1878 рр. у С.-Петербурзі вийшло 7 томів “Трудов етнографично-статистической экспедиции” П.Чубинського. Протягом 1874-1876 рр. публікується ряд популярних книжок для дорослих і дітей М.Комарова, С.Носа, М.Драгоманова, І.Левицького, П.Чубинського. У 1876 р. виходить книжка “Про кари, до яких присуджують мирові судді”, одним із авторів якої був і М.Старицький [21, арк. 21].

Видавнича діяльність захопила і М.Старицького. Видавничо-редакторська робота, розквіт якої припадає на першу половину 80-х р. ХІХ ст., була в полі зору М.Старицького протягом усього часу його громадівської та творчої діяльності. Джерела активності М.Старицького у видавничій сфері слід шукати, перш за все, у глибокому, усвідомленому патріотизмі, бажанні “праці

на рідному полі”. Джерела такого патріотизму неодноразово пояснював сам М.Старицький. Так у листі до І. Франка він писав: “Я виріс і виховувався на ріднім слові...” [95, с. 367].

Водночас видавничу роботу М.Старицького стимулювала і належність до Київської громади. М.Старицький та його однодумці-громадівці у досить несприятливих умовах для українства, які І.Франко характеризував як “добу важкого упадку... національних ідей” [95, с. 376], поставили собі за мету широко розгорнути видавничу справу в Україні, познайомити читацький загал з кращими зразками світової та української літератури, вітчизняною історією.

Першим кроком для М.Старицького у видавничій справі стало фінансування галицького видання “Правда”, про що писала дочка М.Старицького до І.Франка [94, с.244].

Із середини 70-х р. ХІХ ст. М.Старицький майже щороку публікує книжки, і включно з першим виданням “Ради” (1883), як про це свідчить упорядкований М.Костомаровим “Бібліографічний показник нової української літератури (1789-1883)”, їх сумарний тираж сягає за 30 тис. примірників [175, с.443].

М.П.Старицький активно співпрацював з періодикою: газетами, журналами, альманахами. Його прізвище зустрічається на шпальтах газет “Правда” (Львів), “Зоря”, “Труд”, “Киевское слово”, “Киевская газета” (Київ), “Нижегородская мечта”, “Московский листок”, з якою М.Старицький співробітничав особливо плідно і довго. Про це співробітництво згадував сам письменник у листі до Російської академії наук від 29.11.1895 р. [176, с. 541].

Письменник пропагував свої історичні погляди, прагнув щоб вони були доступними для широких верств населення, виступив невтомним популяризатором вітчизняної історії. Саме на листках періодичних видань, зокрема “Московского листка”, побачили світ романи “Богдан Хмельницький”, “Разбойник Кармелюк”, повість “Осада Буши”, низка оповідань.

Твори М.Старицького публікувалися в альманахах “Луна” (Київ), “Нива”, “З-над хмар і долин” (Одеса), журналах “Зоря”, “Дзвінок” (Львів), “Театральная библиотека” (Москва), “Киевская старина”, на сторінках якої побачили світ п’єси “Богдан Хмельницький”, “Маруся Богуславка”, “Облога Буші”, “Остання ніч”, роман “Богдан Хмельницький” (1897) [177].

М.Старицький прагнув започаткувати українське видання. Ще на початку 90-х років київські громадівці, в тому числі й М.Старицький, видають фольклор. Але фольклорні видання уже не задовольняють письменника: “...но думы, - пише він у листі до М.Драгоманова, - несмотря на своё громадное значение, - всё-таки мертвечина, и на их молодое поколение не подденешь: ему нужно живого слова, живых интересов. Это может дать только журнал или газета” [178, с. 42].

У цьому ж листі М.Старицький висловлює власну концепцію періодичного видання, визначаючи власні погляди і позиції на широке коло проблем українського життя, зумовлене тодішніми суспільними обставинами.

З різних причин, у тому числі й фінансових, започаткувати періодичне видання не вдалося, тому письменник почав реалізовувати свої видавничі задуми через видання окремих творів. На особливу увагу заслуговує видання ним вище згадуваних “Сербських народних дум і пісень” [61]. Звертаючись до сербського народного епосу, М.Старицький, будучи популяризатором історії, будив національну пам’ять українців, апелював до національної гордості та гідності.

У 1881 р. за його допомогою та участю з’явився збірник “Луна”, у важких цензурних умовах здійснено видання двох випусків альманаху “Рада” (1883, 1884), оцінюючи які, І.Франко писав: “Се був мов перший весняний грім по довгих місяцях морозів, сльоти та занепаду...” [94, с. 267]

Характеризуючи видавничу діяльність М.Старицького, І.Франко відзначав, що “в інтересі українського письменства й українських видавництв в Росії приходиться дуже жалкувати, що завдяки театрові він перервав свою

видавничу діяльність...” [94, с. 268]. Крім того, він розвивав молоді таланти Б.Грінченка, І.Стешенка, В.Самійленка, Лесі Українки, дочки Людмили та ін.

Важливим завданням Громади стало заснування у Києві наукового осередку, у якому можна було б сконцентрувати працю в галузі українознавства. Це б сприяло науковому обґрунтуванню “української національної відрубності і самобутності і уявлялося тоді найпершим завданням...” [174, с. 60].

Ним став Південно-Західний відділ Російського географічного товариства (1873-1876), результатом діяльності якого було зібрання та видання значного етнографічно-фольклорного, історичного, географічного, природничого, економічного матеріалів.

Першим головою товариства був Г.Галаган, дещо пізніше – В.Антонович. Результатом діяльності товариства стало видання двох томів “Записок” (1874-1875). Окремими додатками у “Записках” були опубліковані думи й пісні бандуриста О.Вересая. Заходами товариства були видані збірки чумацьких пісень І.Рудченка (1874), історичних пісень В.Антоновича і М.Драгоманова (1874-1875), підготовлено видання українських народних переказів і оповідань М.Драгоманова (1876) та тритомник творів М.Максимовича (1876-1780).

У березні 1874 року товариство провело перепис населення м. Києва, результати й аналіз якого були опубліковані в 1875 році.

У серпні 1874 року за ініціативою товариства відбувся III археологічний з’їзд у м. Києві, а в березні 1875 року члени товариства взяли участь у географічному конгресі та виставці в Парижі.

Але з 1874 року почалися цькування керівників товариства російськими шовіністами, посипались звинувачення в “українофільстві” та “неблагонадійності”. Після обрання В.Антоновича головою товариства, а П.Чубинського заступником (1875) переслідування посилювалось. Товариство було змушене обмежити свою діяльність. У роботі товариства активну участь брали Ф.Вовк, М.Драгоманов, П.Житецький, М.Лисенко, О.Русов,

П.Чубинський, з якими М.Старицький був особисто знайомий, співпрацював, підтримував тісні зв'язки.

Активним діячем товариства був і М.Старицький. Діяльність у ньому, спілкування з істориками, етнографами, багаті історичні дослідження, доступ до джерел давали письменнику нові теми і сюжети, значне наукове підґрунтя його творам, ще більше підводили письменника до визначення історичної тематики однією з провідних у його творчості.

Важливо, що саме в цей час формується науковий світогляд М.Старицького. Вітчизняну історію він все більше сприймає не тільки як письменник, що змальовує її у своїй творчості, а й як науковець, її дослідник і популяризатор. Цьому сприяв і розвиток науки, який у другій половині ХІХ ст. був поступальним, хоча і складним та суперечливим.

Вагому роль у налагодженні інформації між вченими, координації творчих пошуків відіграли численні наукові товариства, які виникали у 70-90-х роках ХІХ ст.: Харківське, Київське товариства дослідників природи, Харківське математичне та Київське фізико-математичне товариства, Історичне товариство Нестора Літописця, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, історико-філологічні товариства при Харківському, Новоросійському університетах, наукове товариство імені Т.Шевченка у Львові та інші. Всі вони мали свої періодичні видання, якими цікавилися не лише науковці, а й широкі кола громадськості.

М.П.Старицький, перебуваючи у центрі культурного життя України цього періоду, постійно підтримував зв'язки із науковцями, що до них входили, був сам активним їх членом, знайомився із періодичними виданнями та науковими дослідженнями. Як уже зазначалося, письменник брав активну участь у роботі Південно-Західного відділу Російського географічного товариства та підтримував особисті зв'язки із М.Драгомановим, О.Лазаревським, М.Лисенком та іншими його членами.

М.Старицький був знайомий і з роботою Історичного товариства Нестора Літописця, що значно сприяло поширенню історичних знань, вивченню українських старожитностей, підтримував зв'язки із М.Костомаровим, В.Антоновичем, О.Левицьким.

Не залишалася поза увагою письменника і діяльність Наукового товариства імені Т.Шевченка, заснованого в грудні 1873 року завдяки спільним зусиллям національно свідомої інтелігенції Наддніпрянської України й Галичини у відповідь на репресії, яким піддавалося українське друковане слово в Російській імперії.

Наприкінці 80-х років XIX ст. у середовищі київської Громади, активним діячем якої був і М.Старицький, визріла ідея перетворення товариства у виключно наукову установу. Відповідно до цього плану у 1882 році товариство, що спочатку носило назву Літературно-наукове товариство ім. Т.Шевченка, перейменовано в Наукове товариство ім. Т.Шевченка, а головним завданням його діяльності визначено розвиток української науки і слова, збереження пам'яток історії та старовини. Було утворено три секції – історико-філософську, філологічну, математично-природничо-лікарську.

У полі діяльності та зацікавлень М.Старицького була робота саме історико-філософської та філологічної секцій НТШ. Особливо ця співпраця посилилась з 1894 року після обрання М.Грушевського керівником історико-філософської секції, а з 1897- головою НТШ [179, с. 503].

Сама атмосфера товариства, постійне спілкування й співпраця з науковцями спонукали М.Старицького до наукової діяльності, звернення до проблем історії, формування власних історичних поглядів та втілення їх у історичних прозових творах.

Говорячи про подвижництво М.Старицького, Ю.Хорунжий назвав його “найактивнішим у громадських справах серед усіх тогочасних письменників, бо брав участь у заходах на захист української культури від першого перепису населення 1874 року, до відкриття пам'ятника І.Котляревському у 1903 році”

[158], щоб реабілітувати свою честь і честь української культури, тому що звинувачення в плагіаті у статті Александровського “Драматурги-хищники”, що з’явилася в 1897 році, вважав випадом проти всієї української культури, М.Старицький розпочав проти нього судовий процес, про що згадував у листі до Ц.Білиловського [29, с. 543].

Вразило М.Старицького й те, що у Александровського виявилися однодумці й серед українських письменників. У Львові, в журналі “Зоря”, була надрукована стаття Гримича, що намагався переконати читача, що твори М.Старицького мають низьку художню вартість. Гримич – псевдонім Бориса Грінченка, якому виданням альманаху “Рада” М.Старицький у 1884 р. відкрив шлях в літературу.

Після трьохрічного судового процесу безпідставні звинувачення Старицького з боку Александровського і Грінченка було знято [29, с. 544].

На схилі літ, підсумовуючи свою діяльність, сам М.Старицький у листі до І.Франка писав: “З перших кроків самопізнання на полі народнім я загорівся душею і думкою послужить рідному слову, огранувати його, окрилити красою і дужістю, щоб воно стало здатним висловити культурну, освічену річ, виспівати найтонші краси високих поезій ... разом кажучи, хотів, як тоді кепкували, возвести своє слово у генеральський чин ... Це бажання, цей напрямок керували мною все життя, і я не зрадив їх до могили, бо вірю, що тільки тоді ушанує свою мову народ, коли вона стане орудком культури й науки, коли її понесе народу інтелігентний гурт і визволення від економічного рабства, і поліпшення долі ...” [180, с.636].

Такою ж дорогою М.П.Старицький радив іти і власним дітям. Свій заповіт він закінчує проханням у Бога “безмятежной и честной жизни” своїм дітям, а головне, щоб не згасала в “их сердцах любовь к родине и ее народу, которая согревала всю мою жизнь ...” [181, арк. 3].

Помер М.П.Старицький у Києві 14(27) квітня 1904 року [182, арк. 1] й похований на Байковому кладовищі.

М.П.Старицький, будучи нащадком давніх родів Лисенків і Старицьких, дав початок творчому роду Старицьких, що разом з ним нараховує три покоління. Син Андрій закінчив, як і батько, юридичний факультет Київського університету, виїхав на Кавказ, працював адвокатом, далі його слід загубився. Марія – старша дочка М.Старицького, українська драматична актриса, режисер, педагог – закінчила Петербурзьке театральне училище. Сценічну діяльність розпочала 1885 року в театрі М.Старицького. Тривалий час виступала в українських і російських трупах Києва, Петербурга, Москви. З 1898 року Марія Старицька працювала як режисер та педагог у драматичних гуртках Народних домів та в Літературно-артистичному товаристві в Києві. У 1904-1927 рр. очолювала драматичний відділ музично-драматичної школи Миколи Лисенка в Києві (нині – інститут театального мистецтва ім. І.Карпенка-Карого), померла в 1930 році [150].

Людмила – письменниця, відомий громадський діяч. У 1888-1893 рр. брала активну участь у роботі літературного гуртка “Плеяда”. Після смерті М.Лисенка керувала роботою Київського літературно-мистецького клубу “Родина”, тісно співпрацювала з галицькими літературними періодичними виданнями “Зоря”, “Правда”, “Життя і слово”, працювала у київській газеті “Рада”.

Творчий доробок Л.Старицької-Черняхівської – поетичні, прозові, драматичні твори, переклади, літературно-критичні статті. Як і батько, зверталася до історичної тематики (драми “Гетьман Петро Дорошенко” (1908), “Розбійник Кармелюк” (1926), “Іван Мазепа” (1927) тощо).

У 1929 р. проходила у справі СВУ після арешту доньки Вероніки, поетеси, перекладачки. Померла, вірогідно, в 1941р. [150].

Оксана – дитяча письменниця, видавець. Померла в евакуації під час Великої Вітчизняної війни. Її діти – син Ярослав – бібліограф, мистецтвознавець, донька Ірина – акторка, перекладачка, остання з роду Старицьких, померла в 1987 році.

Аналіз ряду джерел, зокрема літературної та епістолярної спадщини М.Старицького, літературно-критичних праць його сучасників, особливо І.Франка – авторитетного літературного критика періоду ХІХ ст., досліджень творчості М.Старицького сучасних авторів дозволяє стверджувати, що в класичну добу українського національного Відродження ХІХ століття М.П.Старицький, творчо розвинувши традиції своїх попередників, зокрема Тараса Шевченка, виступив в українській літературі як новатор.

Ці новаторські риси у поетичній творчості проявились у відході від псевдошевченківських шаблонів, виході з доби епігонства, наданні поезії нового характеру, що відповідає новим вимогам часу. У перекладацькій діяльності – у прилученні українства до кращих зразків світової культури – перекладів творів О.Пушкіна, М.Некрасова, М.Лермонтова, Г.Гейне, В.Шекспіра та інших. М.Старицький довів здатність української мови відтворювати надбання світової культури, спростував зверхнє применшення її естетичних можливостей. Крім того, виступив як новатор словотворення, ввівши у мову цілий ряд неологізмів. У драматургії – виданні 33 п'єс, більшість з яких є оригінальними, збагатив її як кількісно, так і якісно новими темами, проблемами, сюжетами. Літературна творчість М.Старицького, акумулювавши досвід попередніх поколінь та передові ідеї сучасності, була підпорядкована обстоюванню широких національних інтересів, служінню своєму народу.

Різнопрофільна та багатогранна діяльність М.Старицького дозволяє говорити про його подвижництво, яке виявилось в театральній галузі, видавничій сфері, активному громадському житті.

Український театр другої половини ХІХ століття завдячує йому збагаченням репертуару, меценатській підтримці, піднесенню його на рівень, що відповідав духові й завданням часу. Крім того, театральну сцену М.Старицький використовував як трибуну для проголошення своїх поглядів, в тому числі й історичних ідей, як засіб широкої просвіти народу.

Видавнича діяльність дала змогу прилучитися широкому колу українства до кращих зразків української та світової культури, розвинути талант багатьох пізніше широковідомих українських письменників: Б.Грінченка, Лесі Українки та багатьох інших. Все своє життя М.Старицький виступав захисником культурних надбань українського народу, активним громадським діячем, що особливо проявилось у його участі в громадівському русі.

Участь у громадівському русі, робота в Київському історичному архіві, робота у Південно-Західному відділі Російського географічного товариства, Історичного товариства Нестора-літописця, Наукового товариства ім.Т.Шевченка значно вплинули на формування наукового світогляду та історичних поглядів, які знайшли своє відображення і в перекладацькій, і в поетичній, і в драматичній творчості М.Старицького, а в 90-х роках – в серії історичних романів і повістей, що відтворили бачення ним історичного процесу та місця в ньому історії України.

2.2. Історіософські погляди М.Старицького

Підґрунтям історичної концепції М.Старицького стали його історіософські погляди, що сформувалися під впливом широковідомих на той час в Європі й Україні ідей Просвітництва та гасел Французької революції, а також романтичного тла українського відродження періоду ХІХ ст. і набули широкого втілення у багатогранному літературному доробку письменника.

Вчення західноєвропейських просвітителів мало вагомий вплив на настрої української еліти, до якої, безумовно, належав і М.Старицький, на переоцінку нею цілої системи цінностей.

Стара система цінностей доби феодалізму поступово втрачає своє значення. На зміну їй приходить нова, в основі якої лежить етнічна приналежність. Значну роль у цьому процесі відіграли філософські ідеї німецьких мислителів Гердера і Шелінга, які стверджували, що кожна нація наділена Богом особливими, лише їй властивими якостями, які вона у процесі свого розвитку повинна розкрити [183, с. 512].

Німецька романтична історіософія стала витокom романтично-націоналістичної історіософії слов'янських народів: чехів, поляків, українців. Однак не всі її риси однаково сприймалися українськими романтиками. Історично склалося так, що основи романтичного розуміння історії України були закладені численними ентузіастами з числа чиновників, журналістів, фольклористів. Їхньою життєвою потребою стало прагнення всебічно пізнати життя, дійти до народу, познайомитися зі світом уяви і лише тоді відтворити його буття. Так, стрижнем та головною категорією вітчизняної романтики став “народний дух”.

У його розумінні українська романтика виступила опонентом німецькій історіософії. Німецькі філософи, особливо Г.Гегель, вважали “народний дух” кожного народу лише окремим хронологічним етапом в історії “світового духу”, що переходить від одного народу до іншого. Тобто, порушувалась

проблема історичної окремішності народу. В українській романтиці гору бере ідея про партикулярність “народного духу”, про постійну приналежність його кожному народу, а отже, про постійну історичність, як сутнісну якість українського народу.

У свою чергу, ідея партикулярного та сутнісного історичного “народного духу” знайшла своє продовження в концепції тяглості та безперервності українського історичного процесу. Особливістю “народного духу” української романтики є й те, що він виступає дезетатизованим, в той час як “народний дух” в системі Г.Гегеля є історичним тоді, коли розпочинається процес державотворення. Саме на ґрунті дезетатизації “народного духу” в українській романтичній історіософії виникає концепція дійсної історії як історії народу, а не тих державних форм, які він утворює.

Ідеологія романтизму внесла нове розуміння народу як неповторного суб’єкта історичного процесу. Національність, національна мова набувають глибокого значення як закономірний вияв “духу нації”, а національний рух набуває духовного обґрунтування та виправдання як необхідний елемент історичного процесу [184].

Ці думки поділяв і М.Старицький. Вони досить прозоро простежуються у його творчості. На думку письменника, самобутність і самоцінність кожного народу визначають особливості його мови, національні звичаї і традиції. Підтвердження цієї думки – детальне їх змалювання у ряді творів. Передусім у романі – трилогії “Богдан Хмельницький”, діалогії “Молодость Мазепы”, “Руина” та ін.

Ідеї німецьких просвітителів були не тільки підтримані, а й широко розвинуті в Україні. Український народ має також самобутні риси: свою мову, звичаї, традиції, а, отже, свою самобутню історію, має право на власний розвиток і власну державу. Ці ідеї прослідковуються в “Історії Русів”, створеній в кінці XVIII ст. – на початку XIX ст., історичних працях М.Маркевича, Д.Бантиш-Каменського, що належать до першої половини XIX століття, працях

М.Костомарова, В.Антоновича, М.Максимовича, які були опрацьовані М.Старицьким, про що свідчать записи у його конспектах [9] та ряду інших вчених.

Історіософські пошуки навколо ідеї окремішності української історії, права українського народу на самостійний розвиток, а, отже, і власну державу зосередив і М.Старицький та втілив їх у своїй творчості.

Історія кожного народу мусить бути самобутньою, без копіювання. Письменник зробив спробу обґрунтувати ідею особливої відмінності від інших народів долі українського народу, і в той же час показати його як самочинного суб'єкта всесвітньої історії, надаючи важливого значення розкриттю його “духу” у взаємозв'язку зі світовими подіями.

Так, у романі-трилогії “Богдан Хмельницький” ця ідея є однією із центральних [185]. У дилогії “Молодость Мазепы”, “Руина” поряд з тим, що простежуються причини занепаду та руїни України, утверджується думка про історичну перспективу її державності [37].

У багатьох історичних творах письменника стверджується думка про високу духовність українського народу, волелюбність, мужність, героїзм, продемонстровані в ході масштабних історичних подій – козацько-селянських повстань кінця XVI – 30-х років XVII століття, Визвольної війни середини XVII століття, гайдамацького руху тощо.

Підкреслюється на тому, що це визвольна боротьба проти насильства і тиранії, в ім'я свободи, миру, рівності, братерства і справедливості, в ім'я існування власної незалежної держави.

Наголошуючи на праві українців мати власну історію і власну державу, М.Старицький намагався визначити її місце у світовій історії і вбачав його у приналежності українців до політичної та духовної спільності слов'янського світу.

Письменникові були близькими ідеї Таємного товариства святого Кирила та Мефодія, метою якого було об'єднання слов'янських народів в одну

федеративну державу на принципах добровільності та виборності. Провідна роль у створенні слов'янської федерації, за програмою братчиків, належала Україні, а українському народові відводилась месіанська роль першого, хто “покличе всіх слов'ян на визвольну боротьбу” [186, с. 136].

Крім того, на формування саме таких позицій письменника вплинули і події, сучасником яких був він сам: визвольні війни балканських слов'ян, повстання проти турецького поневолення у Боснії, Герцеговині та Болгарії, сербсько-турецька війна 1876 року.

Історіософські погляди М.Старицького щодо єднання слов'янських народів, приналежності й ролі України у слов'янському світі викладені поетичною мовою у таких творах: “До Дунаю”, “До броні”, “Смерть слов'янина”, “До слов'ян”. Остання поезія є програмною серед віршів цієї тематики:

До згоди ж, до гурту, до купи слов'яне,
 Забудьмо старезнії чвари !
 Вгамуймо, братове, розладдя погане.
 Встають бо на заході хмари!...
 Подаймо ж ми руки на вічне кохання
 І крикнім на бенкеті згоди:
 “Ми цілому світу бажали – братання,
 Поради, освіти, свободи!” [187, с. 37]

М.Старицький відстоював просвітницьку теорію поступу, згідно з якою суспільний прогрес ставив у залежність від нагромадження знань, зростання могутності людського розуму, прагнучи гармонійно поєднати його з ідеєю блага для громадянського суспільства, з його моральним вдосконаленням. У романі “Молодость Мазепы” широко дискутується питання вибору людством шляхів розвитку – цивілізація як розумове, наукове осмислення буття чи орієнтація на життя “природної” людини. Вирішуючи цю дилему, М.Старицький виходить на просвітительську тезу, що лише в розумно

організованому суспільстві “природна людина є цивілізованою” [37, с. 120-126].

У повісті “Облога Буші” М.Старицький порушує важливі для нього питання: джерела здорової моралі та етики, пробудження й виховання громадянської та національної свідомості, свідомий вибір життєвої позиції, народ як носій високих моральних якостей [40].

З усього пафосу показу героїзації, уславлення подвигу в ім’я захисту свободи і незалежності М.Старицький і в повісті “Облога Буші”, і в низці історичних романів, осуджує кровопролиття, війну, наголошує на тому, що поступ і прогрес повинні забезпечуватися не таким шляхом.

Змальовуючи образ Б.Хмельницького, письменник також прагне підкреслити гуманістичне спрямування його політичної і громадської діяльності. М.Старицький стояв на позиціях вольтерівської концепції історичного процесу, у якій стверджувалось, що потрібно писати не історію королів, а історію людей, приділяти увагу не коронованим особам, а населенню, його звичаям, традиціям, законам. Тому в центрі уваги історичної прози М.Старицького – людина як носій певної авторської ідеї. У повісті “Облога Буші” – це Оріся Завісна – втілення патріотичних поривань, самопожертви в ім’я суспільних ідеалів [40].

У романі-трилогії “Богдан Хмельницький”, романах “Молодость Мазепи”, “Руїна”, письменник, концентруючи увагу на гетьманах та їх найближчих сподвижниках, не забуває і рядового козака, його високий патріотизм, розум і витримку.

У романі-трилогії “Богдан Хмельницький” стверджується одна із наріжних просвітницьких ідей – вершителем історії є народ. Головний герой трилогії – народ. Ця теза проголошується устами Б.Хмельницького, в цьому переконує художнє відтворення історичних подій [36].

Відповідно до традицій часу в романі-трилогії знайшла відображення ідея споконвічної рівності людини Ж.Ж.Руссо. Носієм її є Ганна Золотаренко, яка

стверджує: “Господь створив нас всіх вільними і рівними і не дозволив одним людям перетворювати інших на рабів та підневільних” [185, с. 114].

В умовах українського національного відродження другої половини XIX століття проблема історичної особи, її роль в історії стала особливо смисложиттєвою для діячів цього періоду, оскільки її розв’язання визначало їх власне місце в історичному процесі.

У історичній романістиці М.Старицького простежується проблема “героя історії”. Його думки про роль і місце історичної постаті в історичному процесі можна простежити, аналізуючи образи таких історичних діячів, як Б.Хмельницький, І.Мазепа, Устим Кармелюк.

У історичних творах письменника, присвячених Визвольній війні середини XVII ст., Богдан Хмельницький виступає як позитивний герой, далекий від ідеалізації. Хоча в певній мірі простежується спроба піднести ідею месіанства Б.Хмельницького. Але висвітлений хід історичних подій, суспільних ситуацій свідчить, що рішення, вчинки гетьмана є результатом свідомого вибору і вибір цей здійснювався відповідно до світоглядних, моральних норм героя, сформованих історично [36].

У романі “Молодость Мазепы” образ І.Мазепи розкритий з точки зору його романтичного бачення. Письменник простежує формування світоглядних передумов життя і діяльності Мазепи, тих переконань, які пізніше зумовили його вчинки як суспільного діяча. Душевна криза героя, як наслідок перебування в атмосфері тотальної деморалізації, переборюється у процесі душевної гармонізації з природою рідного краю, спілкуванням зі світом “природної людини”. Дослідник переконаний, що родове, родоначальне світло козацького хутора, втілене в традиційних українських образах, в подальшій долі Мазепи відіграло вагомий роль [37].

Що стосується характеристики І.Мазепи як історичного діяча і людини, то М.Старицький виходить на оцінки, дані пізніше Рене Мартелем у книзі “Іван Мазепа: життя і пориви великого гетьмана”: “Мазепа при всій своїй інтелігенції

та енергії не був програмовим героєм. Як справжній державний діяч і добрий дипломат, за потребами своєї доби кидався на всі боки, був вовком, і лисом, і тільки людиною з пристрастями, себязлюбством, упертістю та інколи надто великою вірою в свої сили” [188, с. 7].

Розкриваючи діяльність ватажка антикріпацького руху на Поділлі Устима Кармелюка (в романі Івана), письменник підкреслює, що вона не мала нічого спільного з розбоєм. Теза про розбійництво Кармелюка заперечується в процесі розкриття глибини духовності героя, його вчинками керує не озлобленість і прагнення особистої помсти, а почуття громадянського обов’язку, статус народного захисника. Кармелюк у романі – фігура трагічна. Перебуваючи у лещатах чужих йому соціальних обставин, герой відчуває душевну спустошеність, втрату сенсу життя, ще задовго до загибелі [39].

Отже, історична постать у розумінні М.Старицького виступає як продукт епохи. Письменник намагається визначити покликання видатних людей шляхом вивчення їх особистісних рис. Вирішальним критерієм для цього є критерій добра і зла. В історіософській концепції М.Старицького історична постать уявляється як об’єднуюча сила, що може вплинути на перебіг історичних процесів і цей вплив може бути як позитивним, так і негативним.

Оскільки кордоцентричне сприйняття світу не без підстав вважається переважаючим для українського менталітету, то й у історичних романах М.Старицького (“Богдан Хмельницький”, “Молодость Мазепы”, “Руина”) сюжетна лінія про особисте життя героїв постає майже як рівноцінна поряд з головною (Мазепа – Мар’яна, Богдан Хмельницький – Марилька, Ганна – Богдан, Морозенко – Оксана та ін.).

Вплив на це мали і традиції європейського історико-пригодницького роману. Та М.Старицький використовує їх на національно-ідейній основі. Добра, чуйна Галина зображена в просвітительсько-преромантичному плані як втілення природної чистоти почуттів, що характерно для української

літературної традиції. У неї протилежні вальтерскотівським героям світоглядні переконання. Вона – дочка України, що бореться за її свободу.

Ганна Золотаренко у романі – трилогії “Богдан Хмельницький” – втілення чеснот народно-поетичного морального кодексу, її духовний світ характеризує вірність почуттю й обов’язку, готовність до самопожертви в ім’я громадської справи, стійкість переконань. Для Б.Хмельницького вона ангел-хранитель його духовності, родових начал, що єднають народ, націю.

Отже, М. Старицький, будучи провідником романтичних ідей, в історичній прозі прагнув наголосити на моральних чеснотах українського народу: поетичності натури, працьовитості, милосерді, чуйності, схильності до камерно-родинних ідилій, на волелюбності, нескоримості духу, здатності до самопожертви й самозречення в ім’я суспільного ідеалу.

Якщо власне романна стихія творів на історичну тематику осмислюється з погляду романтичного чи неоромантичного бачення дійсності, яке характерне для історіософських поглядів М.Старицького, то суспільне життя подано в картинах реалістичного плану, що відповідає головним принципам історичної науки – історизму та об’єктивності, що, власне, й визначає його методологічні підходи.

Це робить гранично ясним та аргументованим твердження про те, що М.Старицький виступив дослідником вітчизняної історії, широко використавши такі принципи пізнання, як аналіз і синтез, критичного відбору і порівняльного методу, дотримувався історичного підходу до явищ суспільного життя і враховував історичний досвід, що давало йому можливість вивчати події і встановлювати факти в їхньому розвитку, у зв’язку з конкретними історичними умовами. До кожного історичного факту, історичної деталі, на думку письменника, потрібно ставитися досить серйозно та з великою повагою, тому що для справжнього історика дрібниць в історії не буває. Звідси – значна увага М.Старицького до відтворення в художньому творі найменших деталей зображуваної епохи.

Методологічно цінним є й те, що М.Старицький як дослідник дотримувався системності вивчення історичних фактів. Зображуючи ту чи іншу історичну подію, а, отже, констатуючи певний історичний факт, він ретельно і всебічно його перевіряв, детально аналізував, узагальнював з позицій новітніх на той час поглядів, враховував розмаїття думок та приводив їх в єдине ціле, в певну історичну систему.

М.Старицького хвилювали як проблеми віри, її ролі в житті людини взагалі, так і проблеми утисків віри, релігійної ворожнечі (в історичних романах вони подані в динаміці їх діалогічного розкриття та подієвої аргументації). Письменник вважав, що кожна віра як атрибут духовного кодексу людини, як переконання і ціннісні орієнтири вимагає свободи вибору віросповідання, поваги до інших конфесій, обов'язкового тлумачення конфесійних засад з позицій гуманізму, терпимості, норм людського співжиття. Він був переконаний, що національно-релігійні утиски в Україні були однією з важливих причин народних виступів: козацько-селянських повстань, Визвольної війни середини XVII століття, Коліївщини.

Дослідження історіософських поглядів та методологічних уподобань М.Старицького на основі аналізу його літературної творчості дає змогу сформулювати висновки про те, що історіософські погляди М.П.Старицького сформувалися під впливом ідей Просвітництва, гуманістичних гасел Французької революції та романтичного тла українського відродження періоду XIX століття й стали підґрунтям його історичної концепції, та знайшли відображення у літературній спадщині.

2.3. Дослідження М.Старицьким історичних процесів середини XVII – 30-х років XIX століття в Україні

В історії вітчизняної літератури М.П.Старицький відомий не тільки як талановитий поет і драматург, а й автор численних прозових творів. Його проза досить різнопланова за тематикою і жанрами і нараховує близько 70-ти творів, значна частина яких не опублікована і до сьогодні.

Основна ж тема прозових творів письменника – історія України від початку Визвольної війни середини XVII ст. до антикріпосницьких рухів на Поділлі у 30-х роках XIX ст.

Ці події відображені у романі – трилогії “Богдан Хмельницький”: “Перед бурей. Исторический роман времен “Хмельниччины” (1894), “Буря”(1896), “У пристани” (1897), романах “Молодость Мазепы”(1898), “Руина” (1899), “Последние орлы” (“Гайдамаки”, 1901), повісті “Облога Буші”.

Звернення М. Старицького до історичної тематики не було випадковим чи епізодичним. Про важливість її для самого письменника і про завдання, які він перед собою ставив, дізнаємося із листа до М.Костомарова: “ ...я ... все живописую тільки своє рідне з минулого і сучасного життя і прихилию тим симпатії сотень людей до нашого поля до наших розкіш ...” [189, с. 594]. Ця думка чітко характеризує ті завдання, що ставив перед собою письменник, звертаючись до історичної тематики. Одне з головних – пробудження національної свідомості українського народу в час національно-культурного відродження періоду XIX століття через звернення до його історичного минулого.

І справді, яскраво написані історичні твори письменника пробуджували інтерес широкої читацької аудиторії до минулого і сучасного України, її героїчної історії, багатой культури. Перелік назв історичних творів свідчить про визначення М.Старицьким пріоритетів вітчизняної історії. В історії України він визначає окремий період - середина XVII – 30-ті роки XIX століття - період

визвольних змагань українського народу, який характеризують такі визначальні події, як Визвольна війна середини XVII століття, визвольна боротьба періоду Руїни, Гайдамаччина, антифеодальна боротьба 30-х рр. XIX ст. під проводом У.Кармалюка, які тісно пов'язані між собою.

Дослідники відзначають, що історична проза М.Старицького, а особливо роман-трилогія “Богдан Хмельницький”, характеризується “широтою охоплення й майстерністю моделювання життєвих процесів, глибиною проникнення в суть історичних і політичних подій ... точністю побудови етнографічних деталей, оригінальною філігранністю у відтворенні правди художньої і правди історичної ... історична правда і правда художня співмірні ... взаємодоповнюють одна одну ...” [190, с. 589].

Це дає змогу говорити не просто про відтворення історичних подій у художньому творі Старицьким-письменником, а про дослідження, власне бачення цього періоду вітчизняної історії Старицьким-істориком, його оригінальні історичні погляди та відображення цього бачення в історичній прозі.

У попередніх підрозділах уже говорилося про вплив таких факторів на історичні погляди М.Старицького, як участь у культурно-просвітницькому русі старої Громади, робота в Київському історичному архіві, в Південно-Західному відділі Російського географічного товариства. Та не менш важливою була співпраця майже з усіма провідними істориками того часу (Д.Яворницьким, М.Костомаровим, М.Грушевським, П.Кулішем та ін.), а також стан розвитку історичної науки та літературного процесу другої половини XIX століття.

Певне світло на ці контакти проливають матеріали, що містяться у фонді письменника Інституту літератури НАН України імені Т.Шевченка, зокрема листування. Так, із листа до Ц.Білиловського, написаного 20 травня 1898 року, дізнаємося про спільну працю М.Старицького й В.Антоновича над п'єсою “Заклята печера”, яку письменник давав на “аналіз Антоновичу, як історик, щоб не було історичних помилок” [191, с. 578].

Дружні стосунки, тісні контакти були в письменника і з Д.Яворницьким. У листі від 27 січня 1899 року М.Старицький повідомляє його про написання драми “Облога Буші” та просить “порадити джерела з історії Польщі” для написання драми про повстання Костки [192, арк.1-3], а у листі від 19 грудня 1898 року читаємо: “... нам треба мати зразки тогочасних уборів: а) жіночих (гетьманші, гетьманівни...); б) мужських (гетьмана, генерального судді, осавула, гайдука)... Пришліть малюнки з поясненнями...” [193, арк.2].

Друга половина XIX ст. ознаменувалася значним поживленням у всіх галузях наукової творчості, в тому числі й суспільних науках. Разом з тим саме вони зазнали чи не найбільшого впливу офіційної ідеології.

Порівняно із першою половиною XIX ст. в історичній науці відбулися значні зрушення: завдяки публікації архівних документів, літописів, мемуарів розширилась її джерельна база, зріс обсяг наукової продукції, зміцніли творчі зв'язки істориків, посилювався інтерес до історії України. Продовжувалось видання багатотомного “Архива Юго-Западной России”, у 1863-1892 роках у Петербурзі були опубліковані “Акты Южной и Западной Руси”, велику роль у поживленні історичних досліджень відіграв щомісячний журнал “Киевская старина” (1882 р.).

М.Старицький користувався всіма цими виданнями. Так, у записній книжці письменника за 1891 рік, що найбільш повно відображає його творчу лабораторію, у списках літератури, якою, як можна припустити, він користувався, неодноразово згадуються матеріали “Архива...” та “Актов...”, а також міститься перелік статей з історії козацтва, що друкувались в “Киевской старине” [9, с.142].

Та все ж у країні панувала офіційна імперська ідеологія, яка забороняла право на існування історії України як окремої наукової дисципліни, а найголовніше – події трактувала з позицій, що не мали нічого спільного з правдою.

Оскільки історична проза М.Старицького охоплює в більшості історію козацтва, зупинимося на аналізі та співставленні історичних досліджень, присвячених цій проблемі. Офіційна точка зору на історію козацтва представлена у працях російських істориків XIX ст. С.Соловйова, В.Ключевського, П.Буцінського, Д.Лловайського.

С.Соловйов, розглядаючи історичний розвиток як зміну державних форм, засуджував народні антифеодальні рухи і звеличував роль сильної державної влади. Козацтво, на його думку, - анархічна антидержавна сила, виникнення козацтва мало суто негативне значення в історії... [194].

Оскільки праці С.Соловйова перелічені у записниках М.Старицького, очевидно, що письменник був з ними добре обізнаний, але він не підтримує цю офіційну концепцію російського історика, заперечує її і прагне довести, що козацтво – це “не руйнівна анархічна сила”, а навпаки – об’єднуюча і консолідуєча сила, яка відстоювала інтереси всього українського суспільства. Але без праць С.Соловйова письменнику важко було б дослідити такі проблеми, як взаємини козацтва з російським урядом, вплив Росії на хід Визвольної війни та ін.

У дослідженні П.Буцінського “О Богдане Хмельницком” (1882) гетьман Б.Хмельницький показаний як безідейна людина, яка у своїх діях керувалася виключно особистими і становими мотивами [195].

Традиційною в російській історіографії була оцінка Хмельницького як діяча “воз’єднання Руси” (Г.Карпов “Переговори о соединении Малороссии съ Великороссией” (1871), “В защиту Б.Хмельницкого” та інше). У романі М.Старицького відчувається, що письменник не погоджується з цією оцінкою, хоча, більше всього через вплив цензури, твір закінчується Переяславською Радою.

М.Старицький був, безперечно, знайомий і з дослідженнями польських істориків про Б.Хмельницького та його добу. Для письменника було надзвичайно важливо не обмежуватися тільки вивченням вітчизняної

історіографії, а й поглянути на цю проблему ще під одним кутом зору – “вони про нас...” Підтвердження цього – чорнові нотатки із польських джерел та списки літератури польських авторів, що зберігаються у фонді М.Старицького відділу рукописів Інституту літератури імені Т. Шевченка [9].

В одному із них, що називається “Источники 1648 года”, прямо вказано: “польские обработанные труды” та дано перелік досліджень ряду польських істориків: І.Михайловського, І.Плебанського, А.Яблонського та інших [16].

Праці вищезгаданих польських істориків містять досить суб’єктивні судження, тому автор відкидає їх негативізм в оцінці козаччини, але знаходить багатий матеріал про життя Польщі у зображувану добу: правління польських королів, їх роль у вирішенні долі українського народу, відносини Речі Посполитої з іншими країнами, суперечності між королем і шляхтою, життя польської шляхти.

Та вирішальний вплив на М.Старицького, становлення його історичних поглядів мали дослідження вітчизняних істориків другої половини ХІХ ст. Детальніше зупинимось на характеристиці тих праць, які безпосередньо були використані письменником.

Говорячи про ці речі, слід зазначити, що друга половина ХІХ ст. відзначилась появою нових розвідок і досліджень про Хмельницького та його добу П.Куліша, М.Костомарова, В.Антоновича, О.Єфименко, Д.Яворницького та інших. Певний вплив на їх погляди мали суспільно-політичний рух, філософські концепції доби. Спостерігаємо, що їх вплив відчутний і у творчості письменника.

М.П.Старицький був досить добре знайомий із історичними дослідженнями про добу козацтва П.Куліша. Про це свідчить лист письменника, написаний у серпні 1894 року, в якому М.Старицький оцінює історичні праці вченого: “... коли б менше було б лукавства та язвлення, то ваші твори повинні б лежати у пишній оправі на всіх українських столах...”

[196, с. 521]. Він у певній мірі виправдовує негативні оцінки дослідника сучасними йому обставинами, що склалися в Україні.

У листі маємо підтвердження і про використання письменником історичних праць П.Куліша під час написання роману “Богдан Хмельницький”:
“Я тепера оце пишу роман з Хмельниччини, то користуюсь найчастіше панськими здобутками (мабуть, з певних міркувань Старицький це перебільшив). А коли б міг бачитись, то користувався би радісно і панською радою, і панською скарбницею...” [196, с. 522].

Вплив поглядів П.Куліша відчутний у всьому тексті роману. Звичайно, М.Старицький не поділяє думки П.Куліша про козацтво як руйнівний елемент у вітчизняній історії. Але при зображенні в романі-трилогії стихії народних мас у ході Визвольної війни середини XVII ст., ці ідеї історика у певній мірі відчутні. Думку П.Куліша про “цивілізаторську місію” польської шляхти в українських землях автор вкладає в уста представників польського табору. Прослідковується використання М.Старицьким також ідей П.Куліша у зображенні участі міщанства у боротьбі за культурно-національну та релігійну незалежність, ролі української шляхти у визвольній боротьбі.

Протилежні П.Кулішу позиції щодо характеристики козацтва, Хмельниччини і самого Б.Хмельницького займав М.Костомаров. Із його досліджень М.Старицький найбільше звертається до монографії “Богдан Хмельницький”.

У “Виписках із історичних праць” містяться нотатки із монографії “про Владислава IV, про сейм і республіканське правління, канцлера Є.Осолінського, магнатів О.Конецьпольського, М.Потоцького, Я.Вишневецького...” та ін. Аналогічне зображення перелічених подій та історичних осіб маємо і в романі “Богдан Хмельницький”. Про це засвідчують “Виписки із історичних праць”: “... При Владиславе IV развитие шляхетской свободы дошло крайнего предела: превышает даже произвол азиатского

деспота ... ни король, ни закон, ни сейм не мог нарушить абсолютного права магната...” [2, арк.1].

Схожі характеристики знаходимо у романі “Буря”: “... Речь Посполита ... безладьем стоит и своим беспорядком славна!... А нам что? Беречь свою золотую свободу и свои интересы. Я только и сижу здесь, чтоб не допустить благородной шляхте убытков...” [185, с.157].

У певній мірі у всій історичній прозі М.Старицького простежується ідея М.Костомарова про те, що духовну природу українського народу визначає панування демократичних засад вічного устрою в суспільному житті, волелюбство та інше.

Не залишились поза увагою письменника і дослідження козаччини, зроблені В.Антоновичем, відомим українським істориком та ідеологом руху хлопоманів. Певні погляди В.Антоновича знайшли своє відображення і в творах М.Старицького. Це, перш за все, ідея широкого демократизму, що знайшла своє найбільше відобразилося саме у козаччині. Ця думка досить чітко простежується у романі-трилогії “Богдан Хмельницький” і в інших творах, присвячених цій добі [36-40]. Крім того, М.Старицький та В.Антонович постійно співпрацювали, спілкувалися між собою. Свідчення цієї співпраці – листування письменника [197, с. 67].

А з листа від 11 лютого 1898 року дізнаємося, що В.Антонович досить схвально відгукнувся на драму “Богдан Хмельницький” саме через її високу історичну вартість [198, с. 565].

Та найбільший вплив на історичні погляди М.Старицького мав Д.Яворницький, який зібрав величезний археологічний, етнографічний, лексикографічний, фольклорний, географічний матеріал з історії козаччини і по праву вважався одним із найкомпетентніших знавців козацької історії. М.Старицький підтримував з Д.Яворницьким чи не найтісніші зв'язки. Останній виступав і консультантом, і критиком, і рецензентом письменника, наштовхував його на нові теми, сюжети для творів. Про це свідчать численні

листи, що зберігаються у фондах М.Старицького, про які уже згадувалось вище.

Крім того, із листа від 27 січня 1888 р. Д.Яворницького до М.Старицького можна зробити висновок, що імена та прізвища, використані у романі-трилогії “Богдан Хмельницький”, взяті не довільно, а підібрані за допомогою Д.Яворницького [199, арк. 1-3].

У романі-трилогії “Богдан Хмельницький” досить виразно простежується ідея певної ідеалізації всіх сторін життя козацтва, яка була притаманна саме Д.Яворницькому.

Не виключено, що знайомство із працями українських дослідників, тісні особисті зв'язки з ними, стали тим фундаментом, на основі якого будувалися історичні погляди М.Старицького, що знайшли своє широке відображення у його історичній прозі.

Але не потрібно забувати, що М.Старицький, перш за все, – талановитий письменник, тому всі тенденції розвитку літературного процесу другої половини ХІХ ст. не залишились поза його увагою та мали значний вплив на його творчість.

Українська література другої половини ХІХ ст. проходила становлення у досить складних суспільно-політичних умовах, та незважаючи на це, досягла високого рівня розвитку. Її зростання зумовлювалося величезним впливом геніальної творчості Т.Шевченка, національно-визвольних та революційно-демократичних ідей, новими тенденціями розвитку світової літератури й філософії Просвітництва.

Все це зумовило, як зазначало ряд дослідників, в тому числі Л.Мельник, виникнення різних літературних напрямків, методів, зрілості різних жанрів – прози, поезії, драматургії, публіцистики [184].

Демократичний напрям в українській літературі представила видатна письменниця Марко Вовчок, що створила цілу збірку з життя народу “Народні оповідання” [200], байкар Є.Гребінка, який в алегоричній формі зображував

безправне становище народних мас, картав користолюбство, з теплою відгукувався про високі моральні якості простих людей [201], А.Свидницький, що створив зразок реалістичного соціально-побутового роману [202].

У 70-80-ті роки XIX ст. у літературу ввійшла нова плеяда високоталановитих письменників. Це насамперед І.С.Нечуй-Левицький, що не тільки створив класичні зразки соціально-побутової повісті та оповідання, а досить глибоко цікавився українською історією, що відобразив у своїх історичних романах “Князь Єремія Вишневецький” і “Гетьман Іван Виговський” [203], Панас Мирний, автор новаторських соціально-психологічних романів і повістей [204], П.Грабовський, перу якого належать кращі зразки громадянської лірики [205]. Такі ж мотиви зазвучали і у ліриці Лесі Українки [206]; багатою новими темами, сюжетами, новаторською, з погляду філософського осмислення дійсності, стала творчість М.Коцюбинського [207].

У західноукраїнських землях ці традиції продовжили Ю.Федькович, автор ряду поезій, повістей, оповідань, в яких яскраво відтворено побут, звичаї, психологію надії та прагнення гуцулів до соціального і національного визволення, І.Франко, перу якого належить понад 100 друкованих історичних творів, творчість якого є унікальним явищем не тільки української, а й світової літератури, М.Павлик, Н.Кобринська, С.Ковалів та інші.

М.Старицький жив серед цього багатого літературного загалу, з багатьма письменниками підтримував тісні зв'язки. Все це, безумовно, позначалося на його історичних поглядах, виборі тем, сюжетів тощо.

Але серед усього розмаїття тем, жанрів літератури, провідною темою цього періоду стала історична, а жанр історичного роману набув чи не найбільшого розвитку. Це явище було тісно пов'язане із зростанням національно-визвольного руху, національної свідомості народу, бажанням глибше пізнати вітчизняну історію, розвитком історичної науки, розробкою теоретичних засад історичного роману, який XIX ст. розвивався двома

напрямами. Твори, що належали до першого, побудовані так, що справжньої історії в них досить мало, що головними героями виступають не історичні постаті, а домислені. За таким методологічним принципом написані романи західноєвропейських письменників, Флобера, “Капитанская дочка” О.Пушкіна, “Захар Беркут” І.Франка, “Чорна рада” П.Куліша та інші.

М.Старицький не пішов цим шляхом. Він підтримував другий, що вважався провідним у тогочасній не тільки українській, а й світовій літературі й полягав у послідовному та неухильному наближенні історичного роману до справжньої історії, до органічного поєднання в ньому історичної правди і художнього домислу. І за оцінками більшості літературознавців, досяг у розвитку цього напрямку найбільшого успіху.

Звернення українських письменників кінця ХІХ ст. до історичної тематики було не випадковим ще й тому, що у 80-х роках ХІХ ст. світ побачив роман Генріха Сенкевича “Огнем и мечем”, у якому події Визвольної війни середини ХVІІ ст., українське козацтво відтворені з точки зору офіційної польської історіографії. Поява роману, що ігнорував українське питання, викликала справедливий осуд з боку прогресивної російської і польської критики.

Українська критика не звертала уваги на художні достоїнства роману, її обурювало найголовніше: спотворення цілого періоду в історії України, її свята святих – Хмельниччини, ностальгією за ідеями якої ще й досі жила частина української інтелігенції. І вона досить оперативно відгукується на роман в особі історика В. Антоновича критичною розвідкою “Польско-русские соотношения ХVІІ века в современной польской призме. По поводу повести Г.Сенкевича “Огнем и мечем” (1885).

На сьогодні немає конкретних даних про наявність прямого зв'язку між твором Сенкевича і романом-трилогією Старицького “Богдан Хмельницький”. Але сам зміст трилогії, весь її ідейний пафос свідчать про те, що вона стала своєрідною відповіддю українського письменника Г.Сенкевичу. І вже з цих

позицій історичну прозу М.Старицького, особливо романом-трилогію “Богдан Хмельницький”, можна оцінити не тільки як високе досягнення історичної романістики ХІХ ст., а й цінне історичне джерело.

Характеристика періоду творчості М.Старицького буде неповною, якщо не згадати і негативні тенденції розвитку епохи ХІХ ст., які також мали вплив на творчість письменника.

Українська культура потерпала від жорстокого національного гноблення (вищезгадані валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р.), а звідси і варварського ставлення царської цензури до всього українського.

Не становила винятку й історична проза М.Старицького. Під впливом цензури письменнику доводилося висловлювати думки, які він не сприймав, відходити від тем, на які б негативно зреагувала цензура, завуальовувати їх. Так, у листі до І.Франка у вересні 1898 року з приводу драми “Богдан Хмельницький” він писав: “Засилаю вам “Богдана”, покаліченого цензурою: у всіх діях дещо повикидали, а дещо примусили додати, а найголовніше – викинули весь епілог, який має вартість і з художнього, і з ідейного погляду, але прикру задля Москви...” [208, с. 585].

А лист до І.Франка, написаний у травні 1902 року, промовисто характеризує умови, в яких доводилося працювати письменнику: “... від 1865 по 1871 і від 1875 по 1881 роки були страшенні утиски і цензурні, і поліцейські, і жандармські: мало не щодня труси, арешти, тюрма, висилки до Сибіру... Жах, лемент, одчай панували скрізь і не було де знайти ні поради, ні підмоги, тільки невелике коло українських літераторів підтримували мене...” [209, с. 619].

В наслідок цензурних утисків тогочасні літературні критики, письменники, історики не могли відкрито оцінити історичні твори письменника і, як згадував він у листі до Ц. Білиловського, “хвалили лиш нишком” [29, с.544].

Не меншою трагедією для М. Старицького було і те, що йому доводилося писати про історію України російською мовою і друкуватися в російському

“Московском листке”, що також мало значний вплив на зміст та побудову творів. Про це він пише у листі до Ц.Білиловського: “... бере мене великий жаль, що й “Хмельницький” виходить тільки російською мовою, бо там платять гроші, на які я тільки й живу, а на українській нема спромоги видати. Так би хотілось завершити будови нашої літературної мови таким романом, та ба ...” [210, с. 619].

Та все ж дослідження М.Старицьким історичних процесів середини XVII 30-х років XIX ст. витримані в межах головних принципів історичної науки – історизму й об’єктивності. В історичній художній прозі це відобразилося у раціональному співвідношенні історичної правди та художнього домислу.

Першим прозовим твором М.П.Старицького на історичну тему стала повість “Осада Буши” (1891), український варіант “Облога Буші” (1892). У 1898 р. вийшла однойменна драма.

В основу повісті покладено справжні історичні події – оборону в 1654 році на Поділлі містечка-фортеці Буші з метою затримати просування на схід польської армії і дати змогу війську Б.Хмельницького дочекатися підмоги. У повісті діють як літературні герої, так і історичні особи: гетьмани, воєводи, сотник гарнізону Буші Завісний, його дочка Оріся.

У невеликій за обсягом повісті порушено майже всі найважливіші питання, на які націлена історична проза М.Старицького: джерела народної моралі й етики, пробудження і виховання національної свідомості, вибір життєвої позиції, масовий героїзм Визвольної війни, роль народу в історії, народ, як носій високих моральних якостей [40].

Разом з тим уже перший історичний твір письменника показав, наскільки серйозно автор ставиться до відтворення історичних подій, використання історичних джерел, поєднання історичної правди та художнього домислу в художньому творі.

Окремі епізоди Визвольної війни середини XVII ст. лягли в основу віршованої драми “Богдан Хмельницький” (1887) – від’їзд Б.Хмельницького на Запорізьку Січ, битви під Збаражем і Берестечком [66] . Як показує аналіз матеріалів з фонду М.Старицького, виходу драми в світ передувала серйозна робота письменника над історичними джерелами, вивчення фактичного матеріалу, співпраця з низкою істориків, зокрема Д.Яворницьким [2, арк. 7-10].

Повість “Облога Буші” та історична драма “Богдан Хмельницький” стали підготовчим етапом до написання монументального полотна про Визвольну війну – роману-трилогії “Богдан Хмельницький”.

Створенню роману-трилогії передувала величезна підготовча робота М.П.Старицького. Особливо активно вона велася після закінчення літнього сезону 1891 року, коли автор, відійшовши від керівництва театральною трупкою, залишився в Москві і проживав там до весни 1892 року.

Наскільки серйозною була ця підготовка, можна судити, проаналізувавши цілий ряд матеріалів, що містяться в архіві письменника (відділ рукописів Інституту літератури НАН України).

Так, у записній книжці за 1891 рік знаходимо ряд планів-сцен до роману про Богдана Хмельницького. Оскільки вони написані без будь-якої системи, послідовності в розвитку сюжету і хронології, можна судити, що це перші ескізи письменника для написання великомасштабного роману [9, арк. 8-11].

Крім того, з численних нотаток письменника дізнаємося, наскільки важливим було для М. Старицького дотримання у творі історичної правди при змалюванні найменших деталей і якими джерелами він для цього користувався. У “Чорнових нотатках до твору про часи Хмельницького” автор звертає увагу на кількість війська у польському полку, надвірній команді, на особливості побудови татарських загонів, розшифровує для себе ряд історичних термінів. Письменник ставить для себе запитання і дає на них відповіді, користуючись історичною літературою:

1. ”Во сколько голов можно считать татарский загон. - “Татарские напады были различные, иногда с ханом входила большая орда тысяч 30-40...”.

2. Конецпольский высылает против него весь Чигиринский полк и всю надворную команду... как велик был этот отряд. - Чигиринский полк заключал 1000 реестровых козаков. Надворная милиция пана была различной численности смотря по его богатству (у Потоцкого в Умани – 2000, у Еремии Вишневецкого - 6000, вероятно, у Конецпольского было лишь 2-3 тысячи”.

3. ”Производили ли ужас на окрестности татарские набеги или население относилось к ним равнодушно. - Нападения татар, несомненно, вызывало тревогу жителей. Если они близко, то жители бежали в укрепленные замки и города...” [1, арк.1].

Важливим для М.Старицького було правдиве зображення головних історичних осіб. До характеристики кожної з них у “Матеріалах по Богдану Хмельницькому” містяться поряд з авторськими характеристиками численні виписки з історичних праць: ”Коронный гетьман Конецпольский - был страшным врагом козачества... Владислав IV - хочет усмирить шляхту... Канцлер Оссолинский - разделял идеи короля, но был также готов перейти на сторону поляков... Радзиевский - поддерживал идеи короля, с симпатией относился к козачеству..., Богдан Хмельницкий - (численні виписки із праць Ролле) [2, арк.18].

Такі ж виписки маємо для зображення головних подій Визвольної війни. Тлумачення численних історичних термінів і понять, вирази латинською, турецькою, польською мовами ще раз говорять про важливість для письменника кожної деталі й розуміння того, що в історичному творі важливим є не тільки змалювання головних історичних фактів і подій, а й всіх особливостей зображуваної епохи.

Творчу лабораторію М.Старицького під час написання роману-трилогії та співпрацю з дочкою Людмилою Черняхівською інша дочка письменника, Оксана Стешенко, у спогадах “З творчої лабораторії М.Старицького” розкриває

так: “...Ми можемо детально простежити це співробітництво... Робота проходила так. Спочатку намічалась тема роману. Потім обоє авторів приймалися за ознайомлення з літературою питання. Перечитувались усі можливі джерела і робилися із них необхідні виписки. У книгах є сліди того, скільки перечитано необхідного матеріалу, - кількість досить велика, не говорячи вже про відомі історичні праці... Коли зібрані були усі матеріали, приступали до літературної роботи. Перш за все намічувались необхідні історичні моменти... Ці моменти – ще не плани. Це не історичні, а драматичні моменти, які обоє авторів вважають занести в план майбутнього роману. Коли і потрібні моменти вже зафіксовані, обговорювались діючі особи... Розділи роману писалися кожним співавтором окремо, але в архіві Стар.[ицького] є чернетки розділів, розпочаті батьківською рукою, а закінчені рукою дочки. Кожен розділ перечитувався разом і разом виправлявся. Так у тісній товариській, спільній роботі писалися ці романи. І читач, і дослідник літературний навряд чи зможе розібратися, чиєму перу належить той чи інший розділ – хоча стилі обох авторів в окремих творах різняться...” [15, арк. 68].

У записних книжках письменника містяться також списки джерел та літератури з історії України, Литви, Польщі, Росії, Туреччини, численні виписки з них. Очевидно, відомості з історії Польщі М.Старицький почерпнув у таких авторів: Бандке “История государства Польского”, Шмитть “Сигизмунг III” (выписки о нём), Туреччини і Криму - “История Крымского ханства”, Литвы - “Очерки истории великого княжества Литовского” [9, арк. 241-243].

Які ж джерела найбільш цікавили письменника і на скільки вони відображені у романі-трилогії? Це, перш за все, документи “Архива Юго-Западной России”, “Акты, относящиеся к истории Южной и Западной Руси”, ряд листів Богдана Хмельницького до правителів сусідніх держав, численні універсали гетьмана і т.д. Аналіз тексту роману показує, що історичні документи зазнали певної художньої обробки, письменник переказує, розкриває їх зміст, цитує окремі найважливіші місця. Хоча інколи ці ілюстрації

мають неточності. Приклад цього - лист воєводи Семена Болховського гетьману. У романі-трилогії: "Воєвода, извещая гетьмана, что неприятель христианской веры наклеветал, будто московское государство хочет воевать с козаками: "Не имейте от нас никакого опасения, - писал он, - мы с вами одной православной христианской веры..." [185, с. 214].

У листі Семена Болховського читаємо: "А стоим с теми царского величества ратными людьми для оберегания его царского величества украинских городов и мест от приходу крымских ногайских татар. А что будто на вас хотим стоять, то нечто вместил вам неприятель христианской веры, хотя тем в православной вере ссору учинить. И вы б вперед от нас того не мыслили и опасенья никакого не имели..., потому что вы с нами одное православные христианские веры..." [77, с. 57].

Другим важливим джерелом для написання роману "Богдан Хмельницький" стали козацькі літописи другої половини XVII – першої третини XVIII ст. У списках літератури неодноразово повторюються літописи Самовидця, Григорія Грабянки, Самійла Величка. Відчутний вплив літописів, особливо Самійла Величка, на зміст роману-трилогії. Письменник, зображуючи більшість подій, посилається саме на нього і часто повторює і ті неточності, які є у літописі.

В архіві М.Старицького міститься і рукописна "Історія Русів". За змістом трилогії можна припустити, що нею також користувався автор, готуючись до написання роману [9].

Своєрідним історичним джерелом є усна народна творчість. Аналіз архіву М.Старицького показує, що письменник досить часто звертається до "народної історії". Його конспекти з фольклору (хоча їх прочитати повністю досить важко) містять певну інформацію про добу козаччини [211].

У трилогії зустрічаємо численні цитати народних дум, пісень, легенд та переказів, прислів'їв й приказок. М.Старицький не обмежується тільки використанням вітчизняних джерел. Для письменника важливою є теза "вони

про нас”, тому у робочих нотатках до роману знаходимо ряд джерел іноземних авторів. Серед них - “Опис України “ Г.Боплана, ”Щоденник” Е.Лясоти, “Путешествие” П. Алепського та інші [1, арк.1].

Отже, аналіз джерельної бази для написання роману – трилогії “Богдан Хмельницький” показує, що письменник використав увесь відомий йому джерельний матеріал і цим самим досяг високої документальності твору. Щодо наукової бази, то написанню роману про Хмельниччину передувало серйозне опрацювання автором наукової літератури, наявної в той час. І знову ж таки М.Старицький вивчає не тільки українську історіографію, а й наукові дослідження істориків тих країн, інтереси яких були тісно пов’язані з Україною в описуваний період – Росії, Польщі, Туреччини.

З досліджень українських авторів письменником використано “Историю Малой России” Д.Бантиш–Каменського, монографію М.Костомарова “Богдан Хмельницький”, “Историю отпадения Малороссии от Польши” П.Куліша, праці Д.Яворницького, В.Антоновича, ряд наукових розвідок у журналі “Киевская старина”, про що свідчать записи в чорнових нотатках, а також порівняльний аналіз з текстами художніх творів [9, арк. 1-122].

Дослідження цих істориків неоднозначні. Вони по-різному оцінювали добу Хмельниччини і постать самого Хмельницького. Але М.Старицький не наслідує сліпо когось із них. Автор виступає сам як дослідник, хоче утвердити історичну істину.

Разом з тим стан наукової розробки даної проблеми в українській історіографії XIX ст. значно вплинув і на наявність у романі певних фактичних і хронологічних неточностей. Адже тема Хмельниччини і Хмельницького на цей час була розроблена недостатньо. Так, зокрема проблемі вивчення зовнішньополітичної діяльності Б.Хмельницького у вищевказаний період не приділялося достатньої уваги. Звідси – ряд хронологічних і фактичних неточностей в описі дипломатичних відносин гетьмана. Малодослідженою проблемою в історії Хмельниччини залишалось визначення ролі православної

церкви в ході Визвольної війни. Як результат – в певній мірі ідеалізоване зображення впливу П.Могили на Б.Хмельницького і на весь хід війни та інше.

Очевидно, що, використовуючи дослідження зарубіжних істориків, письменник прагнув розв'язати ряд завдань. По-перше, йому потрібно було побачити Україну та події того часу очима поляків, росіян, татар. І, звичайно ж, письменнику досить важливо було знати історію країн, які були пов'язані з Україною. М.Старицький опрацював значну кількість досліджень польських істориків. Це було потрібно для вивчення історії Польщі, постаті короля Владислава IV. Він відкидає негативізм поляків щодо українських козаків і подій Визвольної війни. Але, можливо, саме зіставлення цього негативізму і надмірної ідеалізації і дозволило автору найбільш точно відтворити історичні події.

Отже, трилогія М.Старицького “Богдан Хмельницкий” спирається на значну наукову і джерельну базу. Звичайно, ця література поряд з точними відомостями містила значну кількість фактичних помилок, тенденційних положень, суб'єктивність авторів. Але, описуючи епоху, письменник прагнув документальності, об'єктивності й правдивості.

Роботу над романом М.Старицький розпочав у 1884 році. Підтвердженням цього може бути титульний листок одного із варіантів роману “Перед бурей”, що зберігається у відділі рукописів Інституту літератури НАН України, рукою автора на ньому написано: “Начат роман первого августа 1884 года, а когда будет окончен – одному Богу известно” [41, арк. 1].

Перша частина трилогії “Богдан Хмельницкий” була опублікована в 1885 році в газеті “Московский листок”. А через два роки – в Україні, в журналі “Киевская старина”, під назвою “Перед бурей. Исторический роман из времён Хмельниччины”. Окреме видання твору з'явилося тільки в 1899 році в Києві під назвою “Перед бурей”.

У 1905 році в Києві вийшло друге видання твору під назвою “Сотник Богдан Хмельницкий. Исторический роман”. Після смерті письменника його

дочка Людмила Старицька-Черняхівська переробила першу частину трилогії на повість і в перекладі українською мовою опублікувала у Львові в журналі “Світ” (1907, № 1-10) під назвою “Богдан Хмельницький. Перед бурею” (історична повість). У цьому ж році вона вийшла у Львові окремим виданням. Наступне видання українською мовою було надруковане в 1930 році у видавництві “Книгоспілка” під назвою “Богдан Хмельницький” (Перед бурею). Історичний роман”. Цього ж року у Львові у видавництві “Для школи і дому” роман вийшов повністю двома томами українською мовою під назвою “Богдан Хмельницький”. З того часу роман не виходив в Україні аж до 1960 року. У 1960 році вийшов у видавництві “Молодь” під назвою “Перед бурей” (исторический роман).

Друга й третя частини трилогії стали відомі недавно. Існувала навіть думка, що автор не завершив роботу над трилогією. Роман “Буря” вперше був надрукований в газеті “Московский листок” у 1896 році під назвою “Исторический роман из времен Хмельниччины”. Як і перша частина, він друкувався з-під пера письменника. Листування М.Старицького з редактором “Московского листка” свідчить, що М.Пастухов просив прискорити подачу рукопису [212, арк. 1].

Поспіх привів до того, що авторські помилки залишились не виправленими, зміни позначились і на композиції твору. Журнальний варіант пояснює те, що у творі діють багато другорядних персонажів, які введені для популяризації “Московского листка”, текст поділений за розділами механічно.

Окремою книгою роман “Буря” був виданий у 1961 році (1963 – повторно). У 1965 році трилогія “Богдан Хмельницький” вийшла окремим виданням у видавництві “Дніпро”. Останнє видання за текстом: М.Старицький. Твори у восьми томах. – К.; “Дніпро”, 1965 здійснене у Києві в 1991 році.

Трилогії про Богдана Хмельницького сам автор приділяв велику увагу і дуже шкодував, що не міг її надрукувати українською мовою. Вихід у світ окремих частин роману схвально сприймали сучасники Михайла Старицького.

Доказ цього – матеріали, що містяться в архіві письменника. Невідомий автор вітав появу твору такими віршованими рядками:

...отак, брате, і твій “Богдан”
хоть і опізнився, проте Тарас старий Бульба
йому поклонився ... [213, арк.1]

Та найголовніше те, що роман-трилогія був високо оцінений з точки зору його історичної достовірності саме істориками. Так, з листування Старицького з Д.Яворницьким бачимо, що авторитетний дослідник історії українського козацтва досить схвально відгукнувся про роман, високо оцінив Старицького як дослідника. Підтвердження цього – лист-відповідь М.Старицького Д.Яворницькому: “...Жодний лист мене так не вразив, як Ваш, як Ваша похвала моєму “Богдану” [214, арк. 1].

Отже, аналіз архіву письменника, писемних джерел, наукових досліджень, тексту роману-трилогії “Богдан Хмельницький” дає підставу зробити висновок, що роман-трилогія “Богдан Хмельницький” написаний на основі глибокого вивчення М.Старицьким історичних джерел. Це, перш за все, документи (дипломатичне листування, універсали гетьмана). Крім того, мемуарна література, щоденники, ряд літописів, усна народна творчість. Письменник надзвичайно бережно ставився до їх використання. Він зіставляє, цитує, аналізує всі історичні джерела і вибирає з них лише ті факти, які вважає найбільш достовірними. М.Старицький не обмежується використанням тільки вітчизняних джерел. Це дає йому змогу зобразити події в романі якнайбільш близько до історичної правди, уникнути суб’єктивних оцінок.

Твір М.Старицького має вагоме наукове підґрунтя. Письменник використав практично всі відомі йому на той час історичні джерела, присвячені Б.Хмельницькому і його добі. Це, перш за все, твори українських істориків ХІХ ст.: М.Костомарова, П.Куліша, В.Антоновича, Д.Яворницького. Крім того, ряд досліджень російський та польських авторів. Цим самим М.Старицькому

вдалося досягти найоптимальнішого співвідношення історичної правди і художнього домислу.

Художні студії з історії України продовжили романи “Молодость Мазепы” та “Руина”. Починаючи роботу над романом, письменник у листі до Д.Яворницького писав: ”Я тепер пишу великий роман про Мазепу, тільки щоб ся тема небезпечна для цензури, а в цензурнім смаку я не напишу” [192, арк.2].

Роман друкується російською мовою в газеті “Московский листок” і має успіх серед читачів. У бібліотеках України комплектів цієї газети немає. У фондах Старицького відділу рукописів Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України збереглися лише невеликі начерки олівцем до роману “Молодость Мазепы” і неповний комплект газети “Московский листок”, де друкувався роман “Руина” [49].

Отже, довгий час романи залишалися недоступними як читачам, так і дослідникам. Лише в 90-х роках ХХ ст. кілька розділів з них друкував журнал “Київ”, а в 1997 році вперше роман був надрукований у повному обсязі. Основна причина цього – ім’я головного героя твору Івана Мазепи, історична постать якого донедавна трактувалася лише негативно.

У часи життя і творчості М.Старицького говорити про Мазепу як позитивного героя було практично неможливо, адже після 1708 року він піддавався анафемі як зрадник до 23 серпня 1992 року. Та жанр історичного пригодницького роману дав можливість письменнику певною мірою обійти цензурні заборони і відтворити образ майбутнього гетьмана України, спростувавши офіційний міф про нього.

Головним джерелом діалогії М.Старицького стала монографія М.Костомарова “Руїна”, написана на підставі опублікованих і неопублікованих архівних матеріалів, козацьких літописів і праць українських, російських і польських істориків та хроністів. Крім того, письменник користувався й іншими джерелами, зокрема літописами С.Величка, Самовидця, Г.Грабянки.

Перша частина діалогії – роман “Молодость Мазепы” (1898) охоплює невеликий проміжок часу: початок літа 1657 року до літа 1668 року. З розмов дійових осіб довідуємося про події, що відбувалися в Україні після смерті Б.Хмельницького. Тут йдеться про гетьманування І. Виговського і П. Тетері, подорож гетьмана І.Брюховецького до Москви і укладення “Московських статей”, прибуття на Лівобережжя російських воєвод. Крім того, в романі показано загальне обурення в Україні Андрусівською угодою і вбивство на Січі російського посла Ладиженського, розрив П. Дорошенка з Польщею, його похід проти польського війська, битву під Підгайцями й вимушений мир з Польщею, переговори з російським послом зимою 1667-1668 рр., народне повстання проти російських воєвод на Лівобережжі та інші події [37].

Та задум письменника для цензури став очевидним. У листі до М.Старицького редактор “Московского листка” натякає про можливі наслідки виходу роману в світ [215, арк.1-2].

Але робота над романом тривала. У 1899 році газета “Московский листок” друкує другу частину діалогії-роман “Руина”. Вона охоплює події 1669 – 1674 років. У ній розповідається про гетьманування М.Ханенка і його боротьбу разом з поляками проти П. Дорошенка, союз П.Дорошенка з Туреччиною, переговори з Д.Многогрішним про об’єднання України, про переговори з російським урядом щодо прийняття Правобережжя під його зверхність, Острозьку комісію польського уряду з М.Ханенком і участь у ній П.Дорошенка, прихід польського війська Яна Собеського в 1671 р. на Правобережжя, змову проти Д. Многогрішного, його арешт і заслання, заслання І. Сірка в Сибір, похід турецького султана Магомета IV проти Польщі, облогу і захоплення Кам’янця-Подільського, походи російсько-українського війська Ромодановського і І.Самойловича 1674 року на Правобережжя, Переяславську раду 1674 року та обрання гетьманом І.Самойловича [37].

Головна ж дійова особа роману – Іван Мазепа – зображується як позитивний герой. Багато сил, енергії майбутній гетьман спрямовує на

возз'єднання Лівобережної та Правобережної України, припинення руїни рідного краю. В романі порушуються серйозні питання державності України, суверенітету і протекторату, відносин з Росією, Туреччиною. Письменник показує, що внаслідок міжособної боротьби за владу претендентів на гетьманський престол, деградаційних процесів суспільства в цілому та з багатьох інших причин плани І.Мазепи руйнуються, руйнівні процеси в Україні поглиблюються. Але діалогія закінчується на оптимістичній ноті. Тяжкі втрати України, але ті, хто залишився, пам'ятають про загиблих і готові продовжити добрі справи.

Події діалогії обмежені 1663 –1674 рр. – період діяльності І.Мазепи як генерального писаря у гетьмана П.Дорошенка і лише наприкінці твору – у І.Самойловича. Про подальше життя і діяльність Мазепи схвально писати було неможливо. “Московский листок” отримав серйозне попередження від влади і на певний час припинив співробітництво із М.Старицьким [215, арк.1].

Але крім того, що М.Старицький прагнув відтворити головні історичні події періоду Руїни, змалювати головних історичних осіб, він ставив перед собою за мету відповісти на запитання, які постійно цікавили філософів та істориків: хто чи що є основною рушійною силою історичного прогресу, що таке історичний розвиток й історичний прогрес, які умови забезпечать поступальний розвиток народу, які причини руйнівництва, занепаду України та інше.

Якщо діалогія “Молодость Мазепы” і “ Руина” – це роздум над пошуком шляхів України до утвердження державності, то наступний історичний роман письменника “Останні орли” художньо відобразив шлях народного повстання та помсти. У художньому творі М. Старицьким порушено проблеми, які пізніше цікавили не тільки істориків, а і філософів, психологів, політологів – феномену народного повстання, насильства і покори, зневіри і надії, страждання і протесту як шляхів і методів боротьби зі злом [38].

У 2 пол. XIX ст. точилися наукові дискусії з приводу характеру, рушійних сил, мети та завдань Коліївщини. Не стояв осторонь цих проблем і М.Старицький. Задум написати історичний твір про Коліївщину виник у М.Старицького ще в 1899 році. У записній книжці письменника за цей рік є список дійових осіб повісті з характеристиками до них [9, арк. 214].

І знову ж таки письменник звертається до історичних досліджень про Коліївщину, історичних джерел. Серед них – монографія Д.Мордовцева “Гайдамаччина”, праці М.Костомарова, М.Максимовича, В.Антоновича, кілька томів “Архива Юго-Западной России”, де були опубліковані документи про Коліївщину та інші.

Звичайно, історичні дослідження про Коліївщину були досить неоднозначними, кожне з них містило певні суб’єктивні оцінки, тенденційність. Та талант Старицького як письменника і дослідника й полягав у тому, що він зумів відібрати тільки ті факти, ті ідеї, які, на його думку, були найбільш об’єктивними. Автор аргументовано спростував погляди на Коліївщину А.Скальковського, П.Куліша. Попри це М.Старицький – об’єктивний дослідник. Він далекий і від ідеалізації Коліївщини, і від фактологічних неточностей.

Помітний вплив на М.Старицького мала і поема “Гайдамаки” Т.Шевченка. Оцінки гайдамацького руху і Коліївщини М.Старицького і Т.Шевченка багато в чому співпадають, але М.Старицький руйнує бачення Т.Шевченка. Так, осмислення гайдамацького повстання в романі відбувалося в плані створення цілісної картини. У Т.Шевченка бачимо більшу акцентацію уваги на соціально-економічних чинниках повстання, у М.Старицького – і на політичних, і на національно-релігійних.

Так, дискусії персонажів з питань свідомого вибору віри є спробою осмислити національно-релігійні утиски в Україні як поштовх до народного повстання. Твір підводить до думки, що кожна віра як атрибут духовного кодексу людини, як переконання і ціннісні орієнтири, вимагає свободи вибору

віросповідання, поваги до інших конфесій, тлумачення конфесійних засад з позицій гуманізму, терпимості, людського співжиття [38, с. 39].

Коліївщина Т.Шевченком і М.Старицьким осмислена під різними кутами зору. У поемі – очима рядового учасника боротьби, у романі – очима організаторів, ватажків, духовних наставників повстання – демократично настроєної старшини, православного духовенства, інтелігенції. Цим пояснюється і деякі відступи від історичної правди, наприклад, М.Залізняк у романі – полковник, курінний атаман Січі в минулому.

Останнім широкомасштабним історичним твором М.Старицького вважається роман “Розбойник Кармелюк” (1901) – це ще одна спроба автора дослідити соціально-економічне становище українського народу у 30-х роках ХІХ ст., з’ясувати рівень соціальної активності селянських мас. Беручись до роботи над романом, письменник не був глибоко знайомий з архівними джерелами. Основними ж джерелами для М. Старицького були белетризована розвідка польського історика Й. Ролле, присвячена У. Кармелюкові, окремі відомості про нього з етнографічних та краєзнавчих праць, фольклористичні статті на дану тему з періодичної преси та деякі фольклорні й літературні твори. Ідейне спрямування розвідки Ролле, в якій Кармелюк зображений як звичайний злодій і розбійник, письменник не приймає, увагу його привертають лише використані в дослідженні документи.

Спільними для Й.Ролле і М.Старицького є імена кількох історичних осіб (У.Кармелюк, Марина, Ягневський, Пігловський, Рудковський), характеристики окремих із них, тотожність опису У. Кармелюка, деякі історичні факти (зустріч У.Кармелюка з сином Іваном у Корчині, втеча з в’язниці, опис частини Поділля, де відбуваються події).

Відчувається також вплив дослідження С.Максимова “Сибір і каторга” при зображенні головного героя твору та книги М.Симашкевича “Римське католицизм та його ієрархія на Поділлі” при характеристиці православного і католицького духовенства [9, арк. 239].

У романі „Разбойник Кармелюк” письменником використано величезні надбання фольклору – цілий ряд легенд, переказів, народних пісень, які також в певній мірі наближали його до історичної істини.

М.П.Старицький зображує діяльність ватажка антикріпосницького руху на Поділлі такою, що нічого не має спільного з розбоєм та грабежем. Теза про розбійництво У.Кармелюка заперечується в процесі розкриття духовного світу героя. Його вчинками керує не озлобленість і прагнення особистої помсти, а почуття громадянського обов’язку, статус народного захисника [39, с. 42]. Щоб довести цю ідею, письменник часто робить певні відступи від історичної правди, але вони не применшують художньої вартості твору.

Мотивація вчинків, дій У.Кармелюка в більшості зумовлена тенденціями неоромантизму. Потенційна свобода людини, її здатність піднятися над обставинами і свідомим вибором самореалізуватися як носій суспільного прогресу, не здобуває перемоги. Соціальні і моральні обставини призводять до того, що У.Кармелюк доходить висновку про марність подальшого протистояння, що й обертається трагедією для нього [39, с. 631].

До творів на історичну тематику належать оповідання “Червоний диявол” (1896) і незакінчена повість “Первые коршуны” (1900), які розповідають про життя Києва початку XVII ст. : діяльність братств, боротьбу, монополізацію влади в руках польської шляхти та інше.

Із листування М.Старицького з Д.Яворницьким та Ц.Білиловським дізнаємося ще про кілька історичних творів письменника, які також залишилися неопублікованими – п’єса “Заклята печера”, драма про польське повстання проти панів, яке очолив Костка. Але найбільш важливим є те, що письменник досить серйозно ставився до того, наскільки оптимально у його творах збережено співвідношення історичної правди і художнього домислу.

Отже, підсумовуючи аналіз дослідження М.Старицьким історичних процесів середини XVII – 30-х років XIX ст. в Україні, можна стверджувати, що письменник у період, що характеризувався активізацією культурно –

громадського життя та просвітницької діяльності, в час популяризації та поширення знань про минуле українського народу, виступив талановитим і невтомним дослідником і популяризатором вітчизняної історії, сприяючи справі обстоювання національних інтересів, природного права українців на власну історію.

Підсумовуючи аналіз джерел особового походження (спогади М.Старицького “Зо мли минулого”, “До біографії М.Лисенка”), дослідницької літератури, присвяченої становленню світогляду М.Старицького, можна стверджувати, що становлення світогляду М.Старицького було тісно пов’язане з конкретно-історичними умовами часу та обставинами особистого життя. У цьому процесі можна виділити такі періоди:

- 1) 1840-1851 рр. – дитинство;
- 2) 1851-1858 рр. – гімназійний період (навчання у Полтавській гімназії);
- 3) 1858 – 1864 рр. – студентські роки (навчання в Київському університеті). Для кожного з цих періодів були свої визначальні фактори.

Вирішальну роль у формуванні світогляду Михайла Старицького відігравали родове середовище, інтелектуальна та суспільно-політична атмосфера, що його оточувала, ідейні джерела, що живили його душу, а пізніше – творчість.

Життєва позиція М.Старицького плекалася на родовому корінні, стрижень якого складала прогресивні традиції сімей Лисенків та Старицьких, де дотримувались українських звичаїв та обрядів, козацьких традицій. Особливо культурно-мистецьке, духовне оточення сім’ї Лисенків, яка не тільки зростила М.Старицького, а й дала світові відомого композитора М.Лисенка, однодумця М.Старицького в багатьох його починаннях.

На світогляд майбутнього письменника мали значний вплив передові ідеї викладів Полтавської гімназії та Київського університету, особливо

інтелектуальне середовище останнього, в якому провідними в кінці 50-х років XIX ст. стали українофільські ідеї, активна участь в діяльності на початку 60-х років Київської громади.

Саме в цей період життя М.Старицький робить свій свідомий вибір на користь українства і присвячує йому всю подальшу творчість та діяльність.

Серед важливих духовних джерел становлення світогляду М.Старицького цього періоду – усна народна творчість, творчість Т.Шевченка, І.Котляревського, Марка Вовчка, П.Куліша, становлення письменника проходить під впливом їх ідейного і духовного впливу.

М.Старицький постійно перебував у руслі активного суспільно-політичного, культурно-мистецького життя, тому його світогляд постійно еволюціонував. Нові риси, що з'являються в ньому в подальші роки, тісно пов'язані з його різнобічною діяльністю.

Історіософські пошуки М.Старицький зосередив навколо розробки ним ряду ідей: ідеї окремішності української історії, визначення місця України в загальноісторичному розвитку, визначення сутності суспільного прогресу, визначення місця і ролі людини, особи, народу в історії, сутності віри та її значення в житті людини. Отже, можна говорити не просто про окремі історіософські уявлення письменника, а про своєрідну систему історіософії М.П.Старицького.

Історіософські пошуки М.Старицького витримані в межах головних принципів історичної науки – історизму та об'єктивності, що визначає його методологічні уподобання.

Розробляючи ідею самобутності українського народу, письменник наголошував на самоцінності й особливостях його звичаїв, традицій, мови та культури. Підтвердження цього – особлива увага письменника до змалювання їх в історичних романах і повістях. Якщо український народ самобутній, то він має право на власну історію та власну державу – ця думка пронизує більшість літературних історичних творів письменника.

Місце України в контексті загальноісторичного розвитку східноєвропейських народів вбачав у приналежності до політичної та духовної єдності слов'янського світу. Головним суб'єктом історичного процесу в історіософській концепції М.Старицького виступає народ, який є вершителем історії. Історична постать, на думку М.Старицького, є продуктом епохи і є тією об'єднуючою силою, що може впливати на перебіг історичних процесів.

Загалом, історіософські пошуки письменника були зосереджені навколо розробки української ідеї, причому не просто як ідеї української культури, а як історичного відображення та історіософського принципу існування нації, тому домінантною у творчості М.Старицького є історична тематика. Історична проза письменника присвячена одному із найскладніших періодів вітчизняної історії – добі козацтва. Письменник детально прослідковує всю його історію, починаючи від козацько-селянських повстань кінця XVI по XVII століття, до останніх проявів козаччини – Коліївщини та антикріпацьких рухів 30-х років XIX ст. Вибір письменником саме цього періоду був не випадковим, а зумовленим обставинами часу, написання твору – пошуком національного ідеалу, національного романтико-героїчного міфу в добу XIX ст. – період національного відродження. М.Старицький досить майстерно зумів вирішити одне з головних завдань художнього історичного твору – правдивий показ історії, – дотримавшись оптимального співвідношення історичної правди і художнього домислу.

Досліджуючи історичні процеси в Україні середини XVII – 30-х рр. XIX століття, М.П.Старицький, як історик, дав їм власну оцінку, що будувалась на важливих для історичної науки принципах історизму та об'єктивності. М.Старицьким були визначені пріоритети вітчизняної історії, яким він надавав перевагу. Ця історія українського козацтва та Визвольної війни середини XVII ст., Гайдамаччина, антикріпосницький рух 30-х рр. XIX ст., історичні постаті цього періоду – Б.Хмельницький, М.Залізняк, І.Мазепа, Устим Кармалюк. Таким чином, в історичних дослідженнях М.Старицького

вимальовувалась певна схема цілого періоду в історії України, що сміливо пробивалася крізь офіційну концепцію російської історії.

Розділ 3 Історія Визвольної війни середини XVII ст. крізь призму поглядів М.П. Старицького

3.1. Україна напередодні Визвольної війни середини XVII ст.

Пріоритетним напрямком вивчення М.Старицьким українського історичного процесу стало дослідження ним історії Визвольної війни середини XVII ст. Погляд М.Старицького на події Визвольної війни знайшов відображення у ряді його історичних творів: історичній повісті “Облога Буші”, одноіменній драмі, драмі “Богдан Хмельницький”.

Найдовершенішим в історичній прозі М.Старицького вважається монументальне полотно про Визвольну війну середини XVII ст. - роман-трилогія “Богдан Хмельницький”. Саме цей твір найбільш ґрунтовно відображає погляди письменника на цю подію.

Проблеми історії Визвольної війни досліджуються М.Старицьким за певною схемою, що дає змогу прослідкувати цілісне розуміння письменником однієї з визначальних подій української історії, підносить талант М.Старицького як її дослідника, розкриває методологічні підходи письменника до проблем історії і, врешті, його історичні погляди. Ця схема вибудовується у такій послідовності:

1. Причини Визвольної війни середини XVII ст., її характер, мета, рушійні сили.
2. Хід, головні битви Визвольної війни.
3. Проблеми становлення української державності вказаного періоду.
4. Історичні постаті доби XVII ст.
5. Особливості епохи періоду XVII ст.

Перша частина роману-трилогії М.Старицького “Перед бурей” охоплює 1638 – 1648 роки – десятиліття перед Визвольною війною, що в офіційній

польській історіографії отримало назву “золотого спокою”. Аналіз тексту першої частини роману дозволяє говорити, що письменник, описуючи це десятиліття, ставив перед собою ряд завдань: по-перше, розвінчати офіційний міф про “золотий спокій”, по-друге, глибоко проаналізувати причини Визвольної війни, показати всю їх глибину, закономірність, і цим самим розвінчати ще один офіційний міф про стихійний її початок та занадто спрощені причини, що зводились до особистої образи Богдана Хмельницького.

Цікаво простежити, яким шляхом іде письменник, виконуючи ці завдання. Перш за все, у романі утверджується думка про те, що причини майбутньої війни слід шукати у самому устрої Речі Посполитої.

Перша половина XVII ст. – це період в історії Європи, коли в надрах феодального суспільства зароджувалися і розвивалися капіталістичні відносини. Характерним для цього періоду було утвердження централізованих держав, що стало результатом зростання продуктивних сил, розвитку товарного обміну, утворення національного ринку, а також економічне об’єднання розрізнених областей під міцною монархічною владою. Піднявся авторитет державної влади, зміцнилися позиції дворянства, міської верхівки.

Єдиною державою, якої ці зміни майже не торкнулися, де зберігалися недоторкані феодальні відносини, була Річ Посполита. Розвиток продуктивних сил країни гальмувався відсталим соціально-політичним ладом. Провідне становище в економіці та в політичному житті належало великим землевласникам, магнатам, які були на своїх землях майже незалежними володарями. Вони не рахувалися з королівською владою, не визнавали жодного права і суду. Польща, по суті, була своєрідною конфедерацією, союзом магнатів і єдиної централізованої держави не становила. Польський сейм, який повинен був представляти всю шляхту, ставав досить часто ареною боротьби різних магнатських груп, свавілля шляхти, а влада короля в країні була значно обмежена. Магнати перешкоджали розвитку економіки й міст, обмежували розвиток промислів і торгівлі. Ще більше утисків з боку магнатсько-

шляхетського режиму зазнавало селянство, що практично було на становищі рабів [81, с.45-48].

Роль шляхти в польському суспільстві М.Старицький влучно характеризує словами Яреми Вишневецького: “...если мы правящий класс в Речи Посполитой, так нам должно принадлежать исключительное право входить в договоры с иностранными державами, собирать войско, объявлять войну, заключать мир, назначать подати и поборы, а этой коронованой иноземной кукле (королю) для почета достаточно и тысячи душ стражи да доходу с коронных имений ...” [216, с. 624].

Використовуючи історичні факти із монографії М.Костомарова “Богдан Хмельницький”, М.Старицький детально описує свавілля шляхти, яке за Владислава IV дійшло до крайньої межі. Ні король, ні сейм, ні закон не могли обмежити абсолютного права магната, який у своєму володінні чинив суд і розпоряджався життям інших, вів війни і загарбував чужі території, міг зірвати сейм і не визнавав ніякої влади, окрім влади сильнішого і насильства [216, с.622, с. 142-143].

Чи міг український народ змиритися з такими новими господарями на своїй землі і такими новими порядками? Звичайно ні. М.Старицький робить досить правильний висновок про глибинні причини всіх козацько-селянських повстань і майбутньої Визвольної війни: “...это не завоёванная страна, а перешедшая добровольно ...мятежников мы усмирили, но корня мятежа – нет! Он кроется в том, что эти козаки и хлопы тут до нас были хозяевами... именно они были хозяевами...” [216, с. 140].

Письменник, спираючись на результати досліджень українських істориків, численні джерела, зокрема козацькі літописи, досить детально розкриває соціально-економічне становище українських селян під владою Речі Посполитої. Змальовуючи життя селянства, міщан, козацтва, “господарювання шляхти” у своїх володіннях, письменник наголошує на тому, наскільки важливими для вибуху війни стали соціально-економічні чинники. Зіставимо

думки М.Старицького із дослідженнями істориків. Як зазначав пізніше І.Крип'якевич, соціальне гноблення в українських землях, на відміну від польських, було значно жорстокішим, хоча магнати і шляхта не становили тут і пів процента всього населення .

М.Старицький доводить, що основну масу українського населення у складі Речі Посполитої становило селянство. Не зважаючи на це, воно не мало власної землі, а лише користувалося окремими земельними ділянками, за які відбувало панщину, платило данину та інші чинші. Як зазначали пізніше дослідники, селянство не було однорідним, а складалося з трьох основних груп: нечисленної заможної верхівки, великої кількості господарств з дрібними наділами і безземельних селян. Кількість повинностей селян постійно зростала, особливо вони збільшились після того, як шляхта перейшла на фільваркову систему господарювання. Серед позаекономічних форм примусу домінувала панщина. У сорокові роки XVII ст. вона досягала вже 5-6 днів на тиждень. Феодальні форми залежності на Наддніпрянщині порівняно з іншими регіонами України були легшими. Тому і будь-які нові феодальні повинності викликали тут особливий протест [217, с. 19-20].

Що М.Старицький досконало володів історичним матеріалом, свідчить і той факт, що він детально розкрив і таку форму експлуатації, як поміщицька оренда. Її суть полягала в тому, що пан заявляв про своє право на монополію деяких видів виробництва і віддавав їх в оренду за гроші. Орендар мав право організувати їх за власним розсудом, встановлювати власні ціни, повинності. Тому становище селян на таких землях було особливо важким. М.Старицький-дослідник з'ясовує детально всі форми експлуатації селян й інколи навіть з певним натуралізмом змальовує жорстокі покарання, яких вони зазнавали, коли їх не виконували [216, с. 208-209].

У романі тим самим підтверджується думка, яку висловлювало більшість істориків про те, що напередодні Визвольної війни становище селян надзвичайно погіршилося через надмірну експлуатацію з боку шляхти, а

особливо орендарів. Як дослідник історії, М.Старицький заявив про себе, прилучившись до наукової дискусії з приводу “золотої спокою”.

Відповідаючи на запитання, чи ж було селянство слухняною масою, і чи був “золотий спокій” на селі, письменник описує всі форми протесту селян. Найпоширенішою із них були втечі. Доведені до краю гнітом пана чи орендаря, селяни залишали обжиті місця і шукали собі кращих умов для вільної праці. М.Старицький правильно відзначає, що найбільше селян тікало з Галичини, Волині, Поділля, де кріпосне право було найбільш жорстоким. Вони втікали на Брацлавщину, Київщину, Лівобережжя, де гноблення селян було дещо меншим. Селяни – втікачі знаходили захист у так званих слободах або волях. Утворювались нові села, хутори, і селяни, живучи тут, на тривалий час були звільнені від податків. Письменник детально розповідає про масові втечі селян від панів та заснування нових сіл і хуторів, зокрема на землях, які належали Б.Хмельницькому [216, с. 210].

Починаючи з кінця XVI ст., опір селян стає все активнішим. Селянські рухи набирають гострішого характеру і переростають у великі повстання по всій території України (повстання 90-х років XVI ст. – першої третини XVII ст., 1625, 1630, 1635, 1637-1638 рр.). Шляхта, як зображує М.Старицький, спираючись на праці істориків, жорстоко придушувала кожен селянський виступ, проте цілком ліквідувати їх не могла. Думки письменника співзвучні із історичними дослідженнями і в тому, що масові селянські рухи виникали тільки при співучасті перш за все козацтва і жителів міст.

Життю міста, міщан у романі-трилогії відведено значно менше уваги. Згадуються осередки запорізьких реєстрових полків Канів, Корсунь, Черкаси, у другій, третій частинах трилогії – Чигирин як столиця козацької держави, резиденція гетьмана, ряд інших невеликих містечок, дещо більша увага приділена Києву.

Але навіть з цих недеталізованих описів життя міщан бачимо, що їх становище, особливо у 30 – 40-х рр. XVII ст. значно погіршилось. Магнати і

королівські старости постійно порушували права міст, вимагали від їх жителів виконання різних феодалських повинностей. Навіть міщанам Києва, на яких розповсюджувалось Магдебурзьке право, права були значно урізані. Жителі малих міст і містечок постійно страждали від розбоїв, які вела між собою шляхта. При їх описі відчувається, що письменник був детально знайомий з документальними джерелами. Так, у романі неодноразово згадуються розбої Яреми Вишневецького, який вів справжні війни проти своїх сусідів [216, с.75].

Даючи характеристику кожному суспільному стану напередодні війни і підводячи читача до розуміння її основних причин, М.Старицький правильно відзначає, що у сфері соціальних відносин провідною силою стає українське козацтво, яке на рубежі XVI - XVII ст. перетворилося у суспільний стан, що відігравав чи не найголовнішу роль у тодішньому суспільстві. Як приклад цього – 30-ті роки XVII ст. – широка хвиля козацько-селянського визвольного руху під проводом талановитих полководців П. Бута, Д. Гуні, Я. Острянина. Ці події відтворені у романі за спогадами їх учасників: згадує криваву січу Морозенко, супроводжуючи Б.Хмельницького у засніженому полі, досить детально розповідає про героїзм запорожців, віроломство польських магнатів і поразку повстання полковник Іван Богун, ще яскравіше вона постає у тяжких роздумах Богдана, що допомагав козакам. До речі, про участь Хмельницького у повстанні 1638 року історики дискутують і до сьогодні. М.Старицький, посилаючись, можливо на польські джерела, ймовірно В.Коховського, зображує майбутнього гетьмана активним учасником повстання [216, с. 27].

Ціною значних зусиль Польщі вдалося придушити цей рух і вона перейшла у рішучий наступ, прагнучи знищити козацтво. 8 травня 1638 року як згадується у літописі Самовидця, було ухвалено “Ординацію Війська Запорізького”, яка фактично передбачала ліквідацію козацтва як стану зі своєю юрисдикцією та перетворення козаків на одну із складових частин польського війська. Військо козаків обмежувалося шістьма тисячами чоловік, назавжди скасовувалося право обирати гетьмана. Замість нього уряд призначав комісара з

числа осіб шляхетського походження. Полковники і осаули також призначалися з числа шляхтичів і лише отамани та сотники обиралися козаками. За порядком на Запорізькій Січі доглядав гарнізон фортеці Кодак. На Січі стояла залога з реєстровців і жовнірів [81, с. 48].

М.Старицький, показуючи подальший наступ шляхти на права козацтва, не обходить цієї події у романі. Автор представив її глибокою за змістом, повною драматизму художньою картиною. Для оголошення Ординації козакам було наказано з'явитися в ліс, де на льоду Маслового Ставу, перед зарядженими картечю гарматами і озброєними до зубів гусарами вони змушені були її вислухати. У красномовному мовчанні і спокійній витримці козаків під час слухання Ординації відчувається стримана сила і протест. І письменник, підтримуючи думки істориків, що прийняття Ординації – одна з кричущих помилок Речі Посполитої в її політиці в Україні, яка досить скоро виявить себе, пише про неминучість нового повстання.

Описуючи оголошення Ординації, М.Старицький цитує документи, але допускає дещо вільне, не зовсім точне їх трактування (неточно названі полковники, що призначалися за ординацією, кількість козаків визначалася не 4-ма, а 6-ма тисячами чол.) [216, с. 246].

Крім цього, польська шляхта прагнула послабити козаків і економічно. Навіть у козацької старшини відбиралася її власність, прикладом цього може бути сам Б.Хмельницький. Погіршилось становище реєстрових козаків, а особливо, випищиків. Не визнаючи за останніми козацьких прав, шляхта закріпачувала їх, примушуючи відбувати феодалні повинності. Письменник, маючи відомості про становище козацтва як з польських, так із українських джерел, детально змальовує всі ці утиски у першій частині трилогії. Описуючи життя різних суспільних станів напередодні війни, письменник ніби підтверджує думки В.Антоновича, з працями якого він був, безумовно, знайомий: "... треба щоб уся народна маса була покривджена, щоб усі відгукнулися на зазив до повстання..." [218, с. 106].

Одним із джерел напруженості, яка особливо яскраво проявилась, як причина Визвольної війни - зростання національно-релігійного гніту в українських землях, який в 20-40-х рр. XVII ст. невпинно посилювався. Здійснювалося примусове покатоличення українського населення, причому застосовувалися найжорстокіші методи впливу, як пише М.Старицький, - "вогонь і меч". З'являлися костьоли і католицькі монастирі, активно діяли ієзуїти, натомість закривалися православні церкви, грабувалося їх майно і т.д. Трагізм ситуації, на що звертає особливу увагу письменник, полягав ще й в тому, що масового покатоличення і ополячення зазнавала українська шляхта. Так, упродовж останньої третини XVI - початку XVII ст. до католицької віри перейшли майже всі князівські родини українського походження. Більшість із них не тільки не підтримувала боротьбу народних мас проти національного і релігійного гноблення, а й брала активну участь у її придушенні. Прикладом цього у романі є зображення діяльності князя Яреми Вишневецького.

Релігійне питання, діяльність Яреми Вишневецького і зображення їх у романі-трилогії можуть стати окремою проблемою для дослідження. Але в цілому письменник не відходячи від історичної правди, досить ґрунтовно розкрив роль релігійно-національного фактору для початку війни, підкреслив його особливу вагу [216, с. 75].

Письменник наголошує на тому, що український народ не припиняв боротьбу за своє визволення, вона лише видозмінювалася, ускладнювалася і збагачувалася новим формами. Ці форми показані у творі в їх сюжетно-образному виявленні. Жителі Золотарева знищують загін жовнірів, в дніпровських плавнях діє грізний загін М.Кривоноса, роз'їжджаючи по Україні, збирає ватаги І.Богун, могутньою і неприступною для польського війська залишається Запорізька Січ, українське міщанство організовується у братства, які відстоюють інтереси православної церкви і української культури, православна шляхта виступає проти насильств уряду і католицької церкви на

сеймиках і сеймах. І.Богун говорить про “золотий спокій”: “...спит сытое панство, но мы не спим, кругом растет невиданная сила ...” [216, с. 321].

Таким чином, письменник, зображуючи історичну обстановку в Україні з 1638 по 1648 роки, підкреслює, що на середину XVII ст. склалися всі передумови для вибуху всезагального повстання і наголошує на тому, що звільнення від гніту шляхетської Польщі стало для українського народу життєвою необхідністю, корінним питанням його існування.

Аналіз першої частини роману – трилогії “Буря”, співставлення твору з архівними документами, дослідженнями як істориків XIX ст., так і сучасного періоду, зокрема професора А.Чабана [219], дозволяє стверджувати, що в романі “Буря” історичні події відтворені в основному достовірно, історично правильно охарактеризовано становище українських земель в складі Речі Посполитої на кін. XVI – серед. XVII ст., визрівання причин Визвольної війни середини XVII ст., дослідження ролі і місця окремих територій, зокрема Середнього Подніпров’я, у розгортанні національно-визвольної боротьби.

Письменник наголошує, що саме в цей час посилюється наступ Польської держави на права і вольності населення України, в тому числі і Середньої Наддніпрянщини, на всіх напрямках суспільного життя – економічному, політичному та духовному. Проявами цього наступу стали: збільшення панщини та повинностей селян, введення таких нових форм експлуатації, як оренди, порушення або позбавлення самоврядних прав міст, наступ на козацькі права та вольності, національно-релігійні утиски.

У романі правильно відзначено, що наслідок цього – погіршення становища селян, як найбільшої соціальної групи населення, а також – міщан, покозаченого населення.

М.Старицький акцентує увагу на тому, що в основі цих процесів лежав комплекс чинників і, зокрема, центральним питанням став перерозподіл родючих земель Середнього Подніпров’я на користь великих польських

магнатів, а звідси, перегляд статусу української шляхти, зміна законодавства на користь можновладців та інше.

М.П.Старицький відзначає, що традиції вольності, які міцно вкорінилися на Середньому Подніпров'ї, приводили до масових виступів проти поневолення – покозачення, згодом – до широкомасштабних повстань. Керівники козацько-селянських мас надзвичайно чутливо реагували на настрої населення Середнього Подніпров'я, обирали саме цю землю центром головних бойових дій.

Автор відзначає, що польські урядовці та магнати також розуміли важливість ролі населення Середнього Подніпров'я в організації та підтримці повстань, тому саме тут тримали значні військові гарнізони, прагнули будь-що розколоти реєстровців. Письменник висловлює думку про те, що, незважаючи на поразку козацько-селянських повстань, Середнє Подніпров'я під час їх проведення було практично на правах самоуправління, здобуло значний досвід боротьби, висувало зі своїх рядів видатних керівників бойових загонів, які згодом стали ватажками Визвольної війни середини XVII ст.

Отже, М.П.Старицький у першій частині трилогії “Богдан Хмельницький”, романі “Перед бурей”, спираючись на ряд історичних джерел, аналізуючи дослідження істориків, дав власну оцінку становищу в українських землях напередодні Визвольної війни середини XVII століття, досить переконливо довів безпідставність ряду міфів, що існували в офіційній російській та польській історіографії, вказав на глибинні причини війни та закономірний її початок.

3.2. Дослідження письменником воєнних аспектів Визвольної війни середини XVII століття

У другій частині трилогії, романі “Буря”, що охоплює 1646-1653 роки, та частково третій – романі “У пристани” (1653 –1654) М.П.Старицький показує себе як видатний письменник-баталіст, створюючи яскраві, вражаючі, високохудожні описи битв під Жовтими Водами і Корсунем, Пилявцями, Збаражем, Зборовом, Берестечком і Жванцем. Для історика цінним є те, що письменник детально, в хронологічній послідовності, відтворює історію Визвольної війни, починаючи від підготовки до повстання і закінчуючи головними битвами та Переяславською радою 1654 року. Досить важливим також є те, наскільки письменник зумів поєднати історичну правду та художній домисел при їх зображенні.

Підготовка до повстання, як свідчать джерела, зокрема літопис С.Величка, в Україні почалася в кінці 1645 – початку 1646 року під проводом групи старшин на чолі з Б.Хмельницьким. В числі організаторів повстання були сотники Федір Вишняк і Кіндрат Бурлій, полковники Яцина Лютаренко і Яцько Клиша, в минулому військовий суддя Іван Гиря.

Значну роль відіграли Іван Ганжа, Максим Кривоніс та інші. Восени 1647 року Б.Хмельницький провів кілька нарад для обговорення підготовки повстання. По всій Україні велася широка агітація народних мас. Значну роль в агітації до початку повстання відіграли так звані “універсали Владислава IV”. Б.Хмельницький, закликаючи до повстання, посилався, ймовірно, на одержаний від короля привілей, який дозволяв похід на море, відновлення козацьких вольностей та збільшення реєстру до 12 тисяч чоловік. Зрозуміло, що наявність у руках Богдана такого привілею була для козаків важливим аргументом законності виступу проти переслідувань з боку властей і шляхти, які ігнорували волю самого короля [81, с. 35-40].

Більшість сучасних істориків, зокрема В.Смолій та В.Степанков висловлюють думку про те, що згадувана в багатьох джерелах розповідь про королівські привілеї, а особливо викрадення їх Богданом у Барабаша є більше легендою, ніж реальністю [220, с. 64-65]. Та все ж таємні відносини короля і двору з козаками в 1646-1647 роках давали цій легенді реальну ніж коли-небудь підставу на існування.

За даними окремих джерел, початок повстання планувався на кінець жовтня – листопад 1647 року – час походу Олександра Конецьпольського на татар. Та раптова поява очаківської орди порушила всі плани, до того ж задуми козаків стали відомі полякам. Дізнавшись про це, Конецьпольський наказав заарештувати Б.Хмельницького. І тільки заступництво й допомога чигиринських сотників Бурлая, Токайчука, Вишняка та полковника Кричевського допомогли Б.Хмельницькому вийти на волю. Після цього Хмельницький, зібравши своїх найвідданіших прихильників, сина Тимоша, рушив на Запоріжжя. Такі загальновідомі історичні реалії.

Дещо по-іншому ці події змальовані М.Старицьким. Письменник детально описує підготовку до повстання, козацькі ради, на яких Б.Хмельницький переконливо виступав перед присутніми, агітацію, яка велася по всій Україні, тим самим розвінчуючи думки польських істориків про стихійність, неорганізованість повстання. Хоча і детально не згадує про підготовку повстання в Лебедині 1647 року. Описує письменник і арешт Б.Хмельницького та допомогу друзів у його визволенні, детально зупиняється на згадуваній у численних джерелах легенді про викрадення королівських універсалів у І.Барабаша. І після цього, як пише М.Старицький, Б.Хмельницький разом із декількома десятками своїх однодумців, а не з 300 – 500 козаками, як згадується в джерелах, вирушає на Січ [216, с. 272-282].

Коли з'явився Б.Хмельницький зі своїми загонами на Запоріжжі, письменник не називає, та і до сьогодні наявні джерела не дають змоги з'ясувати це точно. Але Старицький правильно вказує, що зважаючи на

польську залогу, Б.Хмельницький зупиняється на острові Томаківка наприкінці 1647 року. Підготувавшись належним чином і заручившись підтримкою частини реєстрових козаків, Хмельницький вирішив взяти під свій контроль Запорізьку Січ. 25 січня 1648 року повстанці пішли в наступ і без бою досягли успіху – реєстровці та драгуни зі складу залог на Хортиці поспішно відійшли, а козаки Черкаського полку перейшли на бік наступаючих.

Здобуття Січі та звільнення Запоріжжя від польсько-шляхетських залог були першими перемогами Б.Хмельницького, які ознаменували початок Визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського панування.

Більшість дослідників відзначало, що досить важливою подією на час перебування Б.Хмельницького на Січі стало обрання його гетьманом на загальній козацькій раді. Письменник, розуміючи історичне значення цієї події, згадує про неї, хоча і без деталей, у романі [216, с. 350].

Утвердившись на Запоріжжі, Хмельницький, як правильно змальовує М.Старицький, розгортає надзвичайно енергійну діяльність, що проходила декількома напрямками. По-перше, це зміцнення обороноздатності та оборона Січі, по-друге, що особливо важливо, пошук союзників і, перш за все, укладення військового договору з Кримським ханством.

На час написання роману в історіографії була досить поширеною думка про особисту участь гетьмана у переговорах з Іслам-Гіреєм, тому письменник детально описує посольство Б.Хмельницького в Крим [185, с. 385-394]. Але сучасні дослідники, зокрема В.Смолій та В.Степанков, на основі аналізу ряду документів, передусім хроніки Ганджі Мехмеда, заперечують безпосередню участь Б.Хмельницького у посольстві [220, с. 346; 72].

У другій частині трилогії хронологічно послідовно змальовано подальше розгортання ходу війни та її основні битви. Першою із них стала битва на Жовтих Водах. Письменник майже не відходячи від історичної правди, детально змальовує весь її хід. І певні неточності, що допускаються при цьому,

не впливають на загальний опис подій. Сучасні дослідники, можливо, б не погодилися з деякими датами, що названі в книзі. Спираючись на літопис С.Величка, М.Старицький пише, що Б.Хмельницький залишив Томаківку 22 квітня і рушив назустріч коронному війську, В.Смолій і В.Степанков у своїй монографії називають дату 15-16 квітня.

Але для нас цінним є те, що письменник намагався досягти максимальної точності і документальності навіть в описі деталей. Для М.Старицького літопис Самійла Величка був, безумовно, авторитетним джерелом. Тому він буквально цитує літопис. Співставимо текст твору і текст літопису. У літописі: “...новий гетьман Б.Хмельницький рушив із Січі з запорозьким військом 22 квітня... він з’єднався у полі вище Базавлука з мурзою Тугай-беєм і вже хотів було іти зі своїм військом просто на Чигирин, щоб привітати головного свого ворога Чаплинського... однак з розповідей... пійманців довідався, що польські і козацькі війська вже виправлено: одні – водою до Кодака, другі – суходолом через Крилов на Жовту Воду й також до Кодака... Хмельницький відмінив свій похід на Чигирин, а вирішив піти, проминувши Кодак, назустріч польському війську до Жовтої Води та Крилова...” [81, с. 65].

У тексті роману: “А между тем, наказной гетьман Б.Хмельницкий во главе 8 тыс. войска запорожской конницы и новообразованных полчищ из козаков да беглецов-поселян выступил из Сечи 22 апреля и, миновав Кодак,... двинулся..., направляя свои силы к Чигирину... убедившись в истинности показаний, Богдан сделал распоряжение двинуться немедленно и поспешно всеми силами к Жолтым Водам...” [185, с. 383-395].

Не зовсім можна погодитись і з характеристикою у творі М.Потоцького. Коронний гетьман далеко не був таким нездарою, яким він зображений у романі та тих джерелах, на які спирався М.Старицький.

На сьогодні є декілька версій про місце та час переходу реєстрових козаків на бік Б.Хмельницького. Письменник користується поширеною на той час версією в історичній літературі про те, що повстання спалахнуло ще 24

квітня на початку рейду війська в урочищі Кам'яний Затон. Але це не так важливо. Головне, що письменник правдиво відзначає – чотири полки реєстровців, які перебували на службі в польської корони та були кинуті проти єдинокровних братів, не зганьбили себе, а перейшли на бік запорожців: “Клянемся тебе, гетьмане – батьку и всему славному товариству – произнесли они, - торжественно клянемся на все стороны и слагая у ног Богдана знамена и бунчуки, приходим мы под твое знамя служить церкви святой и матери нашей Украине ...” [185, с. 433].

Звертає на себе увагу опис самої битви. Вміло поєднавши історичні факти і художні образні прийоми, письменник надзвичайно детально і майстерно описує весь її хід. Важливо, що М.Старицький враховує і сміливість, військовий талант представників ворожого табору, прагне до правдивого їх змалювання. На Жовтих Водах Б.Хмельницькому вдалося здійснити свій задум: ізолювати і розгромити частину коронних військ. Інша ж частина перебувала в цей час біля Черкас і зустріч з нею повсталого війська відбудеться під Корсунем.

Та все ж при описі Жовтоводської битви у творі допущені окремі неточності, зокрема при описі топографії місцевості, де розташовувався козацький табір і самої битви. Повсталі розбили свій табір під Жовтими Водами (ліва притока річки Інгулець) [218, с. 27], у романі – “Хмельницький занял позицию в клиньях между устьем Тясмина и Днепром” [185, с. 456].

В описі Корсунської битви письменник майже не допускає неточностей. Він правильно визначає маршрути польського та козацького війська, хронологію та топографію битви, суперечності в польському таборі, хід та підсумки.

Б.Хмельницький після Жовтоводської перемоги, не гаючи часу, прагнув завдати удару по армії М.Потоцького і вирушив йому назустріч. 13 травня 1648 року військо почало переправу біля річки Тясмин. М.Потоцький в цей час знаходився між Черкасами і Смілою і 8 травня дізнався про поразку сина

Стефана під Жовтими Водами. Це привело до великого сум'яття в польському таборі. Письменник, використовуючи монографію М.Костомарова, детально розповідає про суперечності між М.Калиновським і М.Потоцьким про подальші дії і правильно визначає маршрут відступу польської армії: Мошни – Кумейки – Сахнівка – Корсунь – Богуслав. М.Старицький детально зупиняється на поширеній в історичній літературі легенді про козака Бута (за іншими джерелами Микиту Галагана), який нібито навмисне потрапив у полон до поляків, щоб дезінформувати їх та завести в урочище Горохова Діброва – глибоку балку на лівому боці Росі за 8 –10 км від Корсуня [185, с. 521-586]. Сучасні дослідники схильні до думки, що це лише красива легенда, яка виникла в другій половині XVII ст., тому що, по – перше, у провідникові не було великої потреби, бо серед польських офіцерів і жовнірів були, безперечно, такі, що знали шлях з Корсуня до Богуслава. По – друге, не такий уже був і легковірний М.Потоцький, щоб після численних зрад козаків, особливо переходу реєстровців на бік повстанців, міг сліпо довірити долю своєї армії одному із них [220, с. 87].

Як правильно зазначає М.Старицький, місце для розгрому польської армії було обрано надзвичайно вдало, і Б.Хмельницький, продумавши до дрібниці весь хід битви, блискуче виграв її [185, с. 581-582].

У деяких наративних джерелах є згадки, що козаки, полонивши М.Потоцького, який люто їх ненавидів, перетворили його на об'єкт глузування і знущань. “О мій боже, - писав польський анонімний автор кінця XVII ст., - яке посміховисько чинило козацтво, хлопство з коронного гетьмана ...” [221, с.88]. Подібний тон висміювання особистості Потоцького зустрічається у відомій народній пісні “Перемога Корсунська” [222]. Письменник не згадує про це в романі, а, навпаки, показує благородне ставлення козаків до полонених. Зате буквально цитує літописця М.Гунашевського, який розповідає про зустріч Б.Хмельницького і М.Потоцького після битви. Щоб дошкулити переможцеві, коронний гетьман зі злою іронією запитав: “Хлопе, чим же так знатному

рицарству орд татарських заплатиш?” На що отримав вичерпну відповідь: “Тобою ... й іншими з тобою ...” [221, с. 88].

У тексті роману читаємо: “Презренный хлоп! Не ты своей разбойничей шайкой победил меня, а славное воинство татарское! Чем же ты ему заплатиш за это? А чем же, вельможный пане? Тобою, - ответил с улыбкой Богдан, - да ещё таким же как ты, можновладным сметьем!” [185, с. 582].

Наступною значною переможною битвою козаків стала битва під Пилявцями. М.Старицький, спираючись на ряд джерел, змальовує підготовку до неї як в польському, так і в козацькому таборах, цитуючи польські джерела, описує суперечки у таборі поляків. Самі регіментарі не були одностайні у своїх поглядах щодо воєнних планів і не мали авторитету серед війська, окремі керівники якого Я.Вишневецький, Я.Тишкевич проводили свою власну воєнну тактику, їх наслідувала менша старшина.

Козацьке ж військо, навпаки, відзначалося високою дисципліною, організованістю, бойовим духом. Опис плану битви та її ходу в романі досить близький до тих, що зустрічаємо як в сучасних історичних дослідженнях, так і в працях сучасників М.Старицького. У романі: “ ...сегодня только забавка, а в битву не вступать; проморочим ляхов до завтра, они будут думать, что мы затеваем что-то ужасное и поубавят прыти. Ты, Кривонос, отправляйся, когда стемнеет в засаду в тыл лагеря, но не трогай их сегодня, а завтра ударим сразу с двух сторон... На брод наш наступают князь Корецкий и Осинский... - Чарноте – не вырываться в поле ... если не словиш сегодня, завтра успееш...” [223, с.325].

Порівняємо із описом битви, зробленим В. Антоновичем: “ ...спочатку сутички велися за греблю через річку Пилявку. Кілька польських корогв вдарили по козацькому табору. Одночасно Осінський відкинув козацькі застави. Але поляки проявили нерішучість і промарнували час. Другого дня козацька піхота відбила греблю, велися незначні бої. Наступного ж дня Хмельницький приготував свої війська до наступу. Лівим крилом командував

Кривоніс, правим Півторакожух, центром – Чернята. Почався бій із застосуванням характерної тактики Хмельницького: козаки несподівано підходили ровами, заливаючи поляків вогнем, а коли супротивник наближався – втікали. Такі маневри поступово заманювали поляків у так званий мішок, що і вирішило результат битви ...” [218 с. 45].

Згадує письменник і те, що Б.Хмельницький в ході битви вдався до психологічного маневру: зробив вигляд, що вітає прибулі татарські загони. Цей факт називають й історики. Спираючись на польські джерела (В.Коховський “Война домовая”), М.Старицький створює образ отця Івана – дезінформатора, який навмисно потрапив у полон, щоб дати полякам неправильні відомості про чисельність козацької армії і викликати у ворожому таборі паніку [185, с. 333]. Інші історичні джерела такого факту не наводять.

В описі військових дій після Пилявецької битви письменник дещо відходить від історичної правди. Після Пилявецької битви відбулася військова рада, що мала намітити подальший хід дій. Письменник описує її, показуючи суперечності між старшиною, частина якої не бажала продовження війни і вимагала укріпитись на річці Случ, інша частина прагнула її продовжити. Письменник обходить у творі події під Львовом і Замостям, а зразу ж описує похід на Збараж та облогу Збараського замку.

Опис цих подій має певну непослідовність та історичні помилки. Це можливо, пояснюється і тим, що третя частина роману друкувалась що називається прямо “з-під пера” письменника. Готові розділи М.Старицький відсилав у редакцію, де вони відразу ж друкувались. Письменник не мав можливості перевірити все написане в цілому, звідси і цілий ряд сюжетно – композиційних неточностей і деяких помилок.

В історичних джерелах немає відомостей про те, що Б.Хмельницький вирішив іти на Збараж через перебування там О.Чаплинської і зупинив облогу фортеці через неї. Це художній вимисел письменника. Хоча для присутніх Б.Хмельницький у романі пояснює припинення штурму Замостя звісткою, що

І.Богун оточив короля. Насправді ж гетьман, дізнавшись про наближення короля, залишив під Збаражем тільки частину військ під командуванням Черняти і рушив назустріч королю [223, с. 384-386].

5 серпня король підійшов під Зборів, і в ніч з 5 на 6 серпня гетьман перегрупував війська, оточив королівський табір і містечко Зборів, яке відразу ж було зайняте. Оволодівши Зборовом, Б.Хмельницький здійснив першу частину плану – оточення польського табору. Тепер українські війська разом з татарськими з усіх боків обступили польську армію. Обложене військо перебувало у важкому становищі і настрої його знижувалися. За таких умов Ян Казимир змушений був почати переговори з Б.Хмельницьким і кримським ханом. Успішні бойові дії відкривали перед гетьманом перспективу добитися вигідного для України миру. Але Іслам-Гірей зрадив Богдана і став на сторону Польщі, під його тиском Б.Хмельницький був змушений іти на умови, які не відповідали його намірам. 18 серпня 1649 року був підписаний Зборівський мирний договір який, як правильно підкреслює Старицький, не відповідав фактичному успіху козацької зброї [223, с. 489-490].

У романі події підписання Зборівського договору знаходять адекватне відображення. Зокрема, це опис ситуації, пов'язаної із підписанням договору і подальшим розгортанням дій після нього. Епізод зустрічі Б.Хмельницького з І.Богуном, І.Золотаренком та іншими старшинами показує всі ті суперечності, що виникли після підписання миру. Для того, щоб ще більше розкрити весь драматизм подій, що відбувалися і будуть відбуватися в майбутньому, М.Старицький вкладає ці гіркі слова в уста отця Івана: “Тепер сам карайся, відступник. Не чекай від когось милосердя. Всі сльози, вся кров упаде на твою голову і прахом розлетяться всі твої горді мрії!” [223, с. 531]. М.Старицький робить правильний висновок, який відповідає історичним реаліям, що Зборівській мир був недовготривалим. Про це знали як Богдан Хмельницький, так і польський уряд. Обидві сторони готувалися до майбутніх бойових дій.

Наступною битвою, яку описує М.Старицький, стала битва під Берестечком. Б.Хмельницький з головними силами свого війська вирушив з-під Білої Церкви на західний фронт. Спочатку відбувалися сутички між кіннотою. 19 червня українські війська перейшли в наступ, відбувся запеклий бій, у якому полягло близько 7 тисяч поляків. Та 20 червня союзник гетьмана хан Іслам-Гірей несподівано залишив свій табір і почав відступ Чорним Шляхом. Б.Хмельницький поїхав за ханом, щоб повернути його назад, проте хан не тільки не повернувся, а й взяв в полон гетьмана, це була явна зрада.

М.П.Старицький, висвітлюючи цю трагічну сторінку битви під Берестечком, детально розповідає, наскільки трагічно склалися події в козацькому таборі: героїчну його оборону, суперечності між старшиною та козаками, відступ козацького війська. Зображуючи відхід козацького табору, М.Старицький правильно відзначає, що головна заслуга в тому, що найбоездатніша частина козацької армії вийшла з оточення і зберегла свої сили, належала й І. Богуну [223, с. 560].

Не обходить увагою письменник і події, що неодноразово згадувались у польських джерелах, – легендарний подвиг 300 козаків на острові Гайок, що став останнім козацьким бастионом в ході Берестецької битви [223, с. 557-567].

Після перемоги під Берестечком Ян Казимир сподівався, що йому остаточно вдасться підкорити Україну. Та поразка козацького війська, як зазначає М.Старицький, значно посилила рішучість народних мас. Почалася справжня народна війна проти шляхти [223, с. 568-569].

Б.Хмельницький був твердо переконаний, що укладений 18 вересня 1651 року Білоцерківський мир не буде довготривалим. Польський сейм не затвердив Білоцерківський договір. У зв'язку з цим Хмельницький вважав себе вільним від нав'язаної йому мирної угоди. Письменник досить близько до історичних джерел змальовує наступну перемогу козаків – бій під Батогом. М.Старицький описує його досить стисло, майже не відходячи від історичної правди, не рахуючи окремих деталей. До речі, такий же стислий опис маємо і в

ряді джерел, якими користувався М. Старицький [9], і у пізніших дослідженнях істориків.

У романі: “Полюный гетьман Калиновский с Собесским и Петром Потоцким вышли наперез Тимку к урочищу Батогу. Когда козаки с татарами подошли близко, в польском лагере произошло обычное разногласие: Калиновский хотел вступать в битву, Потоцкий хотел отступать. Спор окончился бунтом... Поднялось страшное смятение... Козаки и татары, воспользовались этим моментом и налетели с двух сторон, уничтожили всех почти поляков. Козаки мстили за Берестеческое поражение и отплатили панам той же монетой, только десяток – другой пленных, не более, достались в руки татар, - остальные были перебиты” [223, с. 579].

У І.Крип`якевича: “...Хмельницький вирушив проти Калиновського, який очолював польські окупаційні війська на Брацлавщині. Калиновський розташував свій табір під Батогом над Бугом... Хмельницький використав момент несподіваності... 23 травня... Хмельницький ударив на ворожий табір з фронту головними силами і водночас кіннотою, яка почала оточувати польські позиції... козацькі війська вдерлися в польський табір і тут, в запеклій боротьбі, зламали останній опір шляхетських військ. У бою було знищене повністю польське військо, тут загинув сам гетьман Калиновський... Це був воєнний реванш за Берестечко” [217, с. 120].

Зіставлення описів битв роману з описами в історичних джерелах, дослідженнях істориків, доводить, що письменник, зображуючи ці події, зумів поєднати при їх описі як максимальну документальність, так і високу художню майстерність і створив великомасштабні, вражаючі описи головних битв Визвольної війни середини XVII ст.

Настав 1653 рік, – як пише М.Старицький, – найбільш жахливий і жорстокий для розореної країни. Далі автор відтворює події в хронологічній послідовності. Міжнародні відносини склалися не на користь України. Відбувалися постійні набіги шляхетських загонів на українські землі.

Особливою жорстокістю відзначався шляхтич С.Чарнецький, який, як пише М.Старицький, “увірвався в Подолію і з величезною жорстокістю віддав усе огню і мечу, один Богун безсмертним героїзмом під Монастирищем зумів не тільки захистити його, але й примусив тікати численного ворога” [223, с.581].

Цей епізод знову підтверджує блискучі знання Старицьким історичного матеріалу, бо перемога під Монастирищем була здобута внаслідок умілої організації ходу битви саме Іваном Богуном.

Як стверджується в літописах С.Величка, Г.Граб’янки та інших історичних джерелах, походи українського війська 1652 – 1653 років показали, що воєнні сили України були значно ослаблені кількарічними боями, постійними набігами, епідеміями, які особливо поширилися в 1652 році. В той час агресивність польських магнатів зростала. Економіка країни в результаті безперервної війни руйнувалася. Письменник, використовуючи історичні джерела, правдиво відтворює тодішнє становище в Україні і з болем зазначає: “Заплакала залита кров’ю рідна земля, забила в агонії смертній, закутуючись в поділ чорного диму, неначе в траурний саван” [223, с. 581].

Цим самим М.Старицький підводить читача до розуміння того, що у такій важкій ситуації Україна своїми силами не змогла б перемогти Польщу. Їй потрібний був надійний союзник. Ним стане Росія після Переяславської угоди 1654 року. Наскільки виправданий був цей союз – це проблема окремого дослідження. Що ж стосується зображення головних битв Визвольної війни, то на основі порівняльного аналізу тексту твору із писемними джерелами, науковими дослідженнями, присвяченими цим подіям, приходимо до висновку, що реконструкція письменником головних битв Визвольної війни середини XVII століття відповідає історичній правді.

Автор повністю дотримався хронологічної послідовності їх зображення. При цьому М.Старицький спирався на численні історичні джерела. Це, перш за все, козацькі літописи. Крім того, щоденники, спогади їх учасників, ряд

документів. Але письменник не просто відтворив історичні події, слідуючи за джерелами. Він проаналізував їх, зіставляв з історичними дослідженнями і використовував лише ті факти, що найбільше відповідають історичній правді.

М.П.Старицький прагнув не тільки зберегти співвідношення історичної правди і художнього домислу під час опису ходу битв, а й враховував при цьому найменші деталі. Це стосується опису топографії битв, хронології, кількісного складу козацького і польського війська, зображення військового спорядження та інших деталей.

М.П.Старицький, відтворюючи у романі-трилогії головні події Визвольної війни середини XVII ст., зумів досягти оптимального співвідношення історичної правди і художнього домислу. Крім того, висловив власний погляд на хід війни, спростував твердження, що зустрічалися в ряді вищеназваних джерел про перебільшену роль татарського фактора у військових перемогах козаків та ряд міфів, що склалися навколо Берестецької битви.

3.3. Проблеми становлення української державності періоду XVII ст.

До сьогодні в українській історіографії залишається досить актуальною проблема функціонування української козацької держави. Хоча за останні 10 років у її вивченні помітні і певні досягнення. Переважна більшість авторів досконало аналізує процес творення козацької держави, але дещо менше уваги звертається на реалізацію державотворчої ідеї українського народу, яка лежала в основі конкретних кроків політичних діячів у даному напрямку, час домінування цієї ідеї в соціальній свідомості, чинників, що впливали на її утвердження.

Звичайно, говорити відкрито про державотворчі проблеми доби XVII ст. в час написання роману-трилогії (зважаючи на обставини доби XIX ст.) було неможливо. Майже недослідженою ця проблема залишалася й в історичній науці. Тому проблеми державотворення у романі-трилогії висвітлені не в повній мірі через ряд як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів. Але разом з тим, особливість та цінність художнього твору полягає в тому, що письменник може відобразити певну проблему завуальовано, приховано, її суть можна зрозуміти з підтексту твору.

Відображення М.П.Старицьким проблеми української державності доби XVII ст. у романі-трилогії “Богдан Хмельницький” можна прослідкувати за такими напрямками:

- змалювання факторів, що привели до визрівання державотворчої ідеї та здійснення конкретних заходів щодо втілення її в життя;
- дослідження політичної платформи Б.Хмельницького;
- зображення зовнішньої політики української держави, як одного з найважливіших напрямків її діяльності.

Проаналізувавши роман-трилогію “Богдан Хмельницький”, можна зробити висновок, що М.Старицький називає ряд внутрішніх і зовнішніх

обставин, що сприяли виникненню державотворчої ідеї, утвердженню її в суспільній свідомості.

До внутрішніх чинників слід віднести усвідомлення переважною більшістю козацького населення, селянами, міщанами тогочасної України загрози втрати своєї самобутності або й повного винищення, що стало реальним на середину XVII століття. М.Старицький відображає цей чинник через численні монологи представників козацької старшини, простих козаків, міщан [185, с. 230, 197, 242-244].

Не залишає письменник поза увагою й один з чи не найважливіших чинників – виникнення й визрівання українського козацтва, з появою якого державотворча ідея стала домінуючою, що й призвело до створення козацької держави в середині XVII ст. Не менш важливим фактором, на думку М.Старицького, є поява в середовищі козацтва лідерів, що відстоювали ідею автономії, самостійного формування: Дмитра Гуні, Якова Острянина, Тараса Федорівича, Павла Бута. Та найбільше цю ідею він пов'язує з іменем Богдана Хмельницького [185, с.345-346].

У романі-трилогії простежується думка про те, що у визріванні державотворчої ідеї важлива роль належала певній території, де тривалий час була відсутня міцна централізована влада, території, населення якої протягом 50-90-х рр. XVI ст. консолідувало навколо себе втікачів з інших регіонів, де відбувалися початкові процеси зародження козацтва, функціонували практично автономні Черкаське та Канівське староства. Такою територією на середину XVII століття виступало саме Середнє Подніпров'я [185, с. 274].

Дещо важче прослідкувати у романі-трилогії зовнішні фактори, що вплинули на визрівання та втілення в життя державотворчої ідеї. Та серед них простежується змалювання впливу сусідніх держав, що мали власні інтереси до українських земель. Сусіди-держави або сприяли, або протидіяли формуванню на території України автономних утворень, що відіграло значний вплив на ці процеси.

Важливим зовнішнім чинником, як відзначається у романі-трилогії, були агресивні походи кримських татар в українські землі. Як результат цього – виникнення збройних формувань, а згодом і Запорізької Січі. З цього ж часу беруть початки і дипломатичні стосунки Січі, козацтва з Кримом [185, с. 274-276, 297].

Численні описи взаємовідносин козаків із польською шляхтою, порядків у старостах, дій окремих магнатів та польських урядовців красномовно свідчать, що М.Старицький хотів наголосити на тому, що саме посилення тиску на українське населення в економічній, політичній і духовній сферах з боку Польщі стало могутнім стимулятором для утвердження ідеї утворення власної держави, яка могла б протистояти цьому тиску [216, с. 106-107, 181, 226].

Що стосується ролі і впливу інших держав на утвердження державотворчих процесів в Україні, то вона показана уривчасто, непослідовно. Особливо це стосується взаємовідносин з Молдавією, Валахією, в певній мірі, й Росією.

Питання про політичну програму Б.Хмельницького, яке було малодослідженим у час написання трилогії, і сьогодні в українській історіографії залишається дискусійним.

Якщо говорити з найбільшим узагальненням, то можна сформулювати такі висновки: М.Старицький змальовує в певній мірі цю проблему непослідовно, детально не зупиняючись і не аналізуючи її. Але разом з тим у романі присутня думка про те, що Богдан Хмельницький прагнув до утвердження української держави. Хоча шлях до цього гетьмана був часто суперечливим [216, с. 201-203].

Спочатку плани Б.Хмельницького зводились до певних автономістичних вимог і лише після переможного походу 1648 року, впливу православних ієрархів Б.Хмельницький почав відкрито заявляти про прагнення до незалежності України. Ця думка М.Старицького, в певній мірі, відображала погляди на цю проблему в українській історіографії XIX ст. І була позитивною

тому, що заперечувала офіційно прийняті твердження російських та польських істориків, які повністю відкидали будь-які державотворчі прагнення козацтва та Б.Хмельницького.

Як уже зазначалося, М.Старицький з ряду причин не міг відкрито змальовувати процеси державного будівництва в Україні в період XVII ст. Однією з найважливіших ознак будь-якої держави, в тому числі і української держави середини XVII ст. є її зовнішня політика. Дослідженню цієї проблеми велику увагу приділяв і М.Старицький.

До сьогодні в українській історіографії залишається досить актуальною проблема дослідження зовнішньополітичної діяльності Богдана Хмельницького. В історичній науці добре вивчені взаємовідносини козацької держави з урядами Росії, Речі Посполитої в період Визвольної війни, але значно менше відомо про їх характер в 1654-1657 рр. Лише епізодично розглядається політика України по відношенню до Кримського ханства, Порти, Молдавії та ін. країн. Довгий час в історіографії існували певні міфи стосовно висвітлення відносин з окремими країнами, особливо Росією. Це в значній мірі вплинуло на їх відображення і в художній літературі. Тому змалювання зовнішньополітичної діяльності української держави середини XVII ст. слід розглядати в таких аспектах: наскільки повно відображена міжнародна політика в романі; використання письменником джерел при її відтворенні, вплив наукових досліджень; співвідношення історичної правди та художнього домыслу при зображенні основних аспектів зовнішньополітичної діяльності Богдана Хмельницького.

Висвітленню зовнішньополітичної діяльності гетьмана у романі-трилогії приділено значну увагу. Вона вимальовується окремою сюжетною лінією й особливо детально розглядається у третій частині роману.

Зовнішня політика Богдана Хмельницького відображена у творі у таких напрямках: пошук союзників у війні з Річчю Посполитою, відносини з Росією,

Кримським ханством, Туреччиною, Молдавією; визнання статусу України по відношенню до Польщі, пізніше визнання України як самостійної держави.

Близьке до історичної правди відтворення складних і суперечливих міжнародних відносин забезпечено у творі використанням ряду документів. Це перш за все дипломатичне листування Богдана Хмельницького з урядами Росії, Польщі, документи, пов'язані з договором 1654 року, договори, універсали Богдана Хмельницького.

Саме ця сюжетна лінія найбільш повно відображає творчу лабораторію М.Старицького в художньому освоєнні історичних документів. Ними автор користується рідко, при цьому не наводить їх повністю, а переказує, розкриває їх зміст, ілюструє окремі, найбільш важливі місця. Хоча інколи ці ілюстрації не повністю відповідають історичній правді.

Детальніше розглянемо кожний із них. Як слушно зауважує письменник, Богдан Хмельницький, ще плануючи повстання, навчений досвідом своїх попередників, розумів, що без зовнішньої допомоги козакам у війні з Польщею не обійтися. Тому вже тоді майбутній гетьман прагне вступити у зовнішні зносини з іншими державами, вміло використовував суперечності між ними у власних інтересах.

У ряді джерел міститься інформація про те, що питання відносин з іншими країнами, як майбутніми союзниками розглядалось на козацьких радах у ході підготовки повстання. Одну з таких рад змальовує і М.Старицький. В першу чергу, на думку Б.Хмельницького, союзником України могла бути єдиновірна Росія, але вона ще сама не відновила сили після спустошень, що завдали їй поляки. Тому не варто сподіватись на її негайну допомогу. Можна сподіватись на допомогу Криму, але тільки при тій умові, якщо вдасться переконати хана в існуванні наміру польського уряду напасти на татар, і поставити Іслам-Гірея перед вибором: або він надасть козакам допомогу проти Польщі, або козаки разом із поляками нападуть на Крим [216, с. 297].

Отже, першочерговим завданням зовнішньополітичної діяльності стало встановлення воєнного союзу з Кримським ханством.

Письменник, будучи добре знайомий з історичним матеріалом, правильно відзначає, що реалізації цього задуму сприяв характер стосунків між Варшавою та Бахчисараєм. Іслам-Гірей III, певна річ, мав деяку інформацію про плани антитурецької війни Владислава IV. Як підтвердження цього – похід у Дике Поле проти татар в 1647 році О. Конєцьпольського. Богдан Хмельницький був досить добре обізнаний із планами Владислава IV і міг використати ці знання для здійснення своїх планів.

Перше посольство до Іслам-Гірея вирушило із Січі у другій половині січня 1648 року. В історичній літературі є згадки, що серед послів був і син Богдана Тимофій, який мав залишитись при необхідності при ханському дворі. За свідченнями польського літописця XVII століття С.Твардовського, в Крим їздив сам Богдан. Цю версію прийняли ряд істориків, хоча вона і не підтверджується іншими джерелами. Слідуючи за Твардовським, М.Старицький змальовує посольство саме Хмельницького в Крим, зустріч з Іслам-Гіреєм та укладення військового договору [185, с. 387-389]. Як уже розглядалося вище, сучасні дослідники на основі аналізу історичних документів, зокрема хроніки Ганджі Мехмеда, спростовують цю поширену в історіографії версію [220, с. 72].

Військова угода була укладена під час другого посольства в Крим, що відбулося в середині лютого 1648 року. За цією угодою ординці присягали не грабувати українські села, не брати українців в полон, не руйнувати українські церкви. Хоча в реальному житті не завжди її дотримувались. Письменник не підтримує поширену версію в польській історіографії про майже вирішальну роль татар у перемогах Богдана Хмельницького. Та і в змалюванні стосунків між козаками та їх союзниками татарами, М.Старицький далекий від ідеалізації. І хоча він не наводить фактів зіткнень між козаками і татарами, про

які згадується у ряді джерел, але постійно наголошує на їх ненадійність і зрадливість [185, с. 496-497].

Звичайно, у кожному художньому творі письменник підпорядковує історичні факти своїм художнім планам, і тому не випадково, що ряд фактів при зображенні козацько-турецьких взаємин у творі не згадується. Це стосується третього посольства до Іслам-Гірея, що відбулося в червні 1648 року, таємних переговорів Польщі з Кримом та Туреччиною та ряду інших.

Але М.Старицький правильно визначає негативну роль татар під час Зборівської битви та битви під Берестечком. Завершуючи розкриття відносин між козаками й Туреччиною та Кримським ханством, письменник висловлює думку, що була співзвучна із твердженням багатьох істориків: спроба використати союзником Туреччину не дала бажаних результатів: допомога турецького уряду реально виявилася лише у надсиланні татар, що показали себе ненадійними союзниками, раз-у-раз зраджували і займалися грабежем на українських землях.

Найбільш складними, суперечливими були стосунки з Польщею. Саме про діяльність Б.Хмельницького в цьому напрямку історики висловлювали часто цілком протилежні думки. Неоднозначно вони відображені і у польських джерелах. Тому для письменника було досить важливим розібратися у всіх суперечностях і відобразити їх так, щоб вони відповідали історичній правді.

Відносини з Польщею показані у романі декількома напрямками:

- стосунки козаків із Владиславом IV, місце козаків у його планах;
- відносини з польським урядом в ході війни, переговори та підписання ряду договорів.

Акцентація уваги письменника саме на цих головних проблемах уже говорить про знання ним фактичного матеріалу та глибоке вивчення української історії, історії Польщі та історії міжнародних відносин 40-х рр. XVII ст.

Навесні 1645 року спалахнула війна Туреччини з Венецією. Остання, зазнаючи поразок, звернулася за допомогою до європейських країн, у тому числі і до Польщі. Польський уряд погодився надати допомогу Венеції, яка б зводилась до нападів на Кримське ханство – головного васала Туреччини. Головна ж роль у цій війні покладалась на козаків.

Про мету уряду Польщі прямо не говориться, але з тексту роману (розмови короля з канцлером Є.Оссолінським, козаками, розмови польської шляхти, прихильників короля, виступи на сеймах і т.д.) відомо, що письменник вірно визначає 3 головні цілі, заради яких король та канцлер Є.Оссолінський були готові розпочати війну:

- руками козаків здобути перемогу над небезпечним ворогом – Кримським ханством в першу чергу;
- відвернути козаків від боротьби за свої права і цим самим стабілізувати становище в Україні;
- використати козацьке військо при потребі у боротьбі з магнатською олігархією [185, с. 425-443].

Здійснення цього плану почалося з послання в Україну довіреної особи короля шляхтича Єроніма Радзійовського (у романі полковник Радзівський), який прибув в Україну під приводом ревізії своїх маєтків, а насправді ж для зустрічі із кількома впливовими старшинами. Як зазначає ряд джерел, Радзійовський зустрівся із І. Барабашем. Письменник у творі змальовує зустріч і переговори із Б.Хмельницьким [185, с. 497].

Будучи знайомим із історичним матеріалом, М.Старицький детально зображає переговори козацької старшини, у тому числі і Б.Хмельницького із канцлером Є.Оссолінським, королем Владиславом IV. Описуючи зустріч із Є.Оссолінським, письменник зауважував, що канцлер мав передати Б.Хмельницькому гетьманські клейноди, але Богдан відмовився від такої честі, заявивши, що заслужить їх у майбутньому [216, с.128-443].

Ця версія була досить поширеною, як на час написання твору, так і в подальші роки. Але сучасні дослідники заперечують її, посилаючись на нові джерела. Б.Хмельницький, на їх думку, не відмовився прийняти запропоновані клейноди, які раніше зберігалися у Барабаша, а тепер за розпорядженням канцлера були йому передані, але без сторонніх свідків. Це, можливо, і привело до виникнення легенди про таємниче викрадення універсалів у полковника І.Барабаша [220, с. 64].

Зображення відносин Владислава IV та козаків могло б стати окремою проблемою для детального дослідження. Та якщо говорити в загальному, то у романі вони показані дещо ідеалізовано. Письменник перебільшує симпатії короля до козацтва. Це можна пояснити певним власним задумом автора створити образ благородного короля або ж впливом на М.Старицького ряду середньовічних джерел, можливо і літопису С.Величка, для яких було традиційним шанобливе ставлення до монарха [81].

Як окрему проблему у романі-трилогії можна виділити зображення дипломатичних відносин з Польщею в ході Визвольної війни. Це перш за все змалювання ряду переговорів з польськими послами, численні монолози гетьмана про стосунки з Річчю Посполитою, цитування листів гетьмана до короля, представників командування польської армії і тощо.

Саме за допомогою цієї сюжетної лінії М.Старицький розкриває дипломатичний талант гетьмана, його вміння орієнтуватися у будь – якій ситуації і використовувати її у власних цілях. Цікавим є те, що, зображаючи відносини з Польщею, письменник звертає увагу і на ті чинники, які мали досить вагомий вплив на рішення Богдана, але на які наголошують далеко не всі джерела. Так, розкриваючи причини підписання мирного договору з Польщею після ряду блискучих перемог в 1648 році, М.Старицький детально зупиняється на аналізі позиції козацької старшини і заможного козацтва щодо продовження війни, впливі на події стрімкого розвитку національно-визвольної та антифеодальної боротьби народних мас [223, с. 556-574].

Письменник фактично не відходить від історичної правди і у змалюванні позицій польського двору щодо розвитку подій в Україні після смерті Владислава IV і підводить читача до висновку, що з перемогою в Польщі антикозацької партії останні сподівання гетьмана на мирне врегулювання відносин рухнули і він пішов на повний розрив з Польщею.

Окремою сюжетною лінією змальовані в романі відносини із Росією. Але зображення саме їх відзначається найбільшою непослідовністю. М.Старицький правильно вказує на перші спроби Хмельницького встановити дипломатичні відносини з Москвою, цитує листи Б.Хмельницького до московського царя, неодноразово згадує про прибуття російських послів у козацький табір, у місто Чигирин, але детально їх не змальовує. Та з думкою письменника про те, що угода з Росією була на той час єдиним правильним політичним кроком гетьмана, можна цілком погодитися. Звичайно, Переяславська рада змальована у творі з певним пафосом.

Автор робить деякі відступи від історичної правди: помилки у хронології, прізвищах російських послів та інше. Так, М.Кривоніс у Переяславській раді участі не брав, оскільки помер у 1648 році. Був відсутній на ній і І.Богун. Не згадує письменник і про те, що частина старшин була проти підписання договору з Москвою і не прибула на раду. Письменник цитує і пункти договору з Росією, але вони були прийняті значно пізніше [223, с. 604].

Звичайно, таке тлумачення М.Старицьким цієї події пояснювалось перш за все тогочасним станом офіційної історичної науки і давало можливість автору обійти цензурні заборони. Можливо, воно було викликане і вимогами самої цензури. Але при всьому пафосі зображення звертає на себе увагу монолог гетьмана, у який вкладено досить глибокий зміст: “Приближающаяся торжественная минута давила его своим величием и как-то ужасала; умом он прозирал ее мировое значение, но сердце его почему-то ныло ... не потому ли, что в этот момент хоронил в могилу свои былые мечтания, достававшие ему сладостный трепет...” [223, с. 586].

Отже, підсумовуючи аналіз роману-трилогії “Богдан Хмельницький”, писемних джерел, значної дослідницької літератури з цієї проблеми, можна зробити висновок, що проблеми української державності М.Старицький досліджував за такими напрямками: змалювання факторів, що призвели до визрівання державотворчої ідеї та втілення її в життя; дослідження політичної платформи Б.Хмельницького; зображення зовнішньополітичної діяльності української держави. Саме змалювання цих аспектів українського державотворення в основному відповідає історичній правді.

М.Старицький, спираючись на документальні джерела, в першу чергу, дипломатичне листування Б.Хмельницького, універсали гетьмана, зумів зобразити одну з малодосліджених сторін діяльності української держави – зовнішню політику без значних відхилень від історичної правди. У період ХІХ ст. роман-трилогія була цінним джерелом вивчення цієї проблеми, в якому, в основному, правдиво характеризувалася зовнішньополітична діяльність гетьмана, оскільки історичні дослідження цього напрямку діяльності Б.Хмельницького були досить обмежені. Висвітлення саме її, доводить, що письменник не виступив компілятором думок істориків, а спираючись, перш за все, на історичні джерела, висловив власні оригінальні думки, що досить цінно, і дає право говорити про його історичні погляди.

На зображення письменником державотворчих процесів зовнішньої політики української держави значний вплив мала цензура. Автор не міг відкрито висловити думки, що розходились з офіційно прийнятими. Цим пояснюються і певні неточності та ідеалізація окремих історичних осіб, що присутня у творі.

Відтворення вищевказаних проблем дає змогу не тільки дослідити складні перипетії подій та історичних процесів, а в значній мірі і особливості епохи написання твору.

3.4. Богдан Хмельницький та його соратники

Для історичної романістики XIX ст., як відзначають більшість дослідників, були характерні дві головні тенденції розвитку. Зміст першої полягав у тому, що роман на історичну тему будувався так, що в ньому справжньої історії було досить мало, а головними героями виступали не історичні постаті, а домислені герої, історичним діячам відведено другорядну, службову роль. Друга тенденція полягала в послідовному наближенні історичного роману до справжньої історії, до органічного поєднання в ньому історичної науки та словесного мистецтва.

М.Старицький, більш тяжіючи до другої тенденції, зумів досить майстерно та історично правильно не тільки відтворити основні події Хмельниччини, як складової частини історії козацтва, а й змалювати цілу галерею історичних постатей того часу. Серед них – соратники Богдана Хмельницького: Максим Кривоніс, Іван Богун, Іван Золотаренко, Станіслав Кричевський, Михайло Чорнота, Олекса Морозенко, Данило Нечай та інші.

Та, безумовно, головною постаттю в романі є гетьман Богдан Хмельницький.

Навколо цього імені ось уже понад три століття точаться гранично напруженні суперечки, під час яких висловлюються абсолютно протилежні думки та оцінки.

Ці думки були досить неоднозначними ще у сучасників Богдана Хмельницького. Вороги гетьмана не шкодували для нього найобразливіших слів: “син антихриста”, “іуда”, “диявол”, “збурювач спокою всіх націй” і т. д. Більш помірковані критики відзначали його політичний, дипломатичний, військовий таланти, гострий розум, сміливість, порівнювали гетьмана із азіатським завойовником Тамерланом, хитрим італійським політиком Макіавеллі, зверхником гуннів Аттілою...

У країнах Західної Європи, де зароджувались і розвивались демократичні ідеї, Б.Хмельницького оцінювали більш схвально. Олівер Кромвель сприймав Хмельницького як генералісімуса війська України, володаря запорізьких козаків і винищувача шляхти. А П. Шевальє вбачав у діях Хмельницького багато спільного з Кромвелем [83, с. 95-98].

Такі ж неоднозначні оцінки збереглися і в історіографії різних століть. Не ставлячи за мету детально зупинитися на її аналізі, коротко проаналізуємо лише історіографію XIX ст., яка, безумовно, мала значний вплив на письменника і була використана ним при відтворенні образу гетьмана України. В тогочасній українській історіографії оцінка Б.Хмельницького не була однозначною. Перші спроби наукового дослідження історичної діяльності Б. Хмельницького зроблені у працях Д.Бантиш – Каменського, О.Мартоса, М.Маркевича.

Більш глибоко постать гетьмана досліджена у монографії М.Костомарова, що написана переважно на основі польських друкованих джерел і народних пісень. І хоча автор дає позитивну оцінку діяльності Хмельницького, але разом з тим, допускає ряд значних фактичних помилок, на які вже тоді вказували критики [139].

Різко негативні оцінки особи Б.Хмельницького містяться у дослідженнях П.Куліша: “кривавий ідол козакоманів”, “розбійник”, “один із найжорстокіших бичів божих, якими доля карає народи за їхню нерозважливість “ [141, с. 86].

В.Антонович стверджував, що у Б.Хмельницького не було широких політичних задумів та прагнення створення самостійної держави, він лише домагався розширення прав козацького стану.[142, с. 109].

До речі, думки про “нерішучість” Б.Хмельницького, відсутність у нього полководницьких здібностей та задумів про цілковиту самостійність України, орієнтацію лише на козацьку верхівку і козацький стан були досить поширеними в історіографії XIX ст. (С.Томашівський, В.Яковенко, І.Катаєв).

Та більшість дослідників оцінювали діяльність гетьмана досить широко та давали йому більш позитивні характеристики. П.Ковалевський, В.Радич

характеризували Б.Хмельницького як обдарованого політика і видатного воєначальника. В.Липинський вперше в українській історіографії показав винятково важливу роль гетьмана в процесі державного будівництва в Україні [147]. Проти приниження ролі Б.Хмельницького в житті України рішуче виступав Г.Хоткевич, називаючи Хмельниччину “великою епопеєю нашої історії”, славлячи гетьмана, як геніальну людину, хоча і докоряючи йому за деякі вчинки [146].

Неоднозначними є характеристики гетьмана, зроблені М.Грушевським. З одного боку, він зображав і оцінював свого героя як найталановитішого полководця, гнучкого політика-дипломата, геніального адміністратора, з іншого ж, заперечував свої попередні твердження [144].

Суперечливістю позначалися оцінки гетьмана і в російській історіографії. В.Ключевський зобразив Б.Хмельницького безпринципним діячем із пересічним політичним розумом. С.Соловйов явно недооцінював роль Б.Хмельницького у боротьбі українського народу проти польсько – шляхетського панування [148].

Особі гетьмана велику увагу приділено і в польській історіографії. У працях С.Грондського, В.Коховського, Й.Пасторія, Я.Рудавського, С.Твардовського хоча і змальовано загалом негативний образ гетьмана – зрадника, але разом з тим, містяться важливі, а інколи й унікальні відомості про життя і діяльність Б.Хмельницького.

Переважає більшість польських істориків другої половини ХІХ ст. – К.Шайноха, К.Курський, Т.Корзон та інші – давали різко негативну оцінку діяльності гетьмана, характеризували його як позбавлену будь-яких державотворчих здібностей, честолюбну і підступну людину [9].

М.Старицький з цим суперечливим і неоднозначним трактуванням особи гетьмана був, безумовно, знайомий. Яким же він прагнув зобразити Б.Хмельницького? Перш за все, звертає на себе увагу багатоплановість зображення, що дуже важливо для характеристики історичної особи. У романі

Б.Хмельницький – звичайна людина, що здатна помилятися і виправляти помилки, із сильним характером і слабкостями, гетьман, талановитий полководець, дипломат, політик, державотворець. По-друге, аналіз тексту роману дозволяє говорити, що письменник прагнув максимально наблизити зображення головного героя до історичної правди, що також досить важливо для художнього твору на історичну тематику.

Створенню образу Б.Хмельницького передувала надзвичайно серйозна робота письменника перш за все з історичними джерелами. Це українські літописи Самовидця, С.Величка, Г.Грабянки. Співставлення тексту літопису Самовидця з текстом роману дозволяє припустити, що змальовуючи масове покозачення українського населення влітку 1648 року та навесні 1649 року, письменник спирався саме на цей літопис. Значну кількість інформації М.Старицький використав із літопису Самійла Величка. Саме в ньому вперше в українській історіографії було подано інформацію про родину Б.Хмельницького (вона повністю співпадає із зображенням у творі), належним чином оцінено видатну роль гетьмана у вітчизняній історії.

Унікальну інформацію, що стосується особи Хмельницького: вдачі, поведінки, зовнішнього вигляду М.Старицький почерпнув із щоденників та мемуарів іноземців, які перебували в Україні в першій половині XVII ст. (Г.Боплан, А.Віміна, І.Маєр, П.Алепський, К.Гільденбрандт), про що свідчать виписки з історичних праць у записниках письменника [9].

Досить цінними джерелами для характеристики діяльності Богдана Хмельницького є документи – універсали, накази, листи, які також використані письменником. Звертався М.Старицький і до усної народної творчості, яка, звичайно, хоч і містила велику кількість суб'єктивної інформації, але також проливала світло на деякі вчинки гетьмана [211].

Що стосується історичних досліджень, то не викликає сумніву те, що при зображенні Б.Хмельницького автор спирався на дослідження М.Костомарова та Й.Ролле (у фондах М.Старицького містяться виписки із вказаних праць) [9].

Але разом з тим і текст твору, численні виписки з історичних праць у записниках письменника свідчать, що він користувався історичними монографіями, статтями, про які говорилося вище [36].

Отже, М.Старицький досить повно використав відомі на той час джерела і наукові дослідження, щоб якнайповніше зобразити діяльність гетьмана. Крім того, звернув увагу на ті сторони діяльності Б.Хмельницького, які в тодішній офіційній історичній науці замовчувалися або трактувалися неоднозначно. Це перш за все роль Б.Хмельницького у процесах формування української держави, зовнішньополітична діяльність гетьмана, характеристика Б.Хмельницького як полководця, частково внутрішньополітична діяльність, деякі біографічні відомості про Богдана. Простежимо, наскільки оцінка М.Старицького постаті Б.Хмельницького як історичної особи відповідають історичній правді.

Вперше в трилогії знайомимося із майбутнім гетьманом уже в зрілому віці осінню 1638 року. Письменник детально не розповідає про життя і діяльність Б.Хмельницького до вказаного часу, а лише згадує окремі епізоди його біографії. Це пояснюється і тим, що відомостей про його дитинство, молодість, діяльність до Визвольної війни, оточення, формування світогляду в історичній науці на час написання твору та і на сьогодні залишається досить небагато і, можливо, тим, що письменник не прагнув акцентувати на цьому особливу увагу. Важливо, що, показуючи ці окремі епізоди із життя гетьмана, письменник тим самим заперечує думки деяких дослідників, які вважали, що погляди майбутнього гетьмана остаточно сформувалися тільки під впливом Визвольної війни. Звичайно, вони змінювалися протягом усієї його діяльності, але письменник заперечує, що Б.Хмельницький був цілком невідготовлений до ролі керівника повстання і саме воно виникло стихійно. Причини війни склалися роками і Б.Хмельницький, живучи у цьому середовищі, бачив їх, розумів і мав свою точку зору на їх вирішення [185, с. 7-11].

Відомості про дитинство Б.Хмельницького у романі, як і в історичній літературі, досить обмежені. Письменник погоджується із твердженнями тих істориків, які вважали, що місцем народження майбутнього гетьмана, наймовірніше був Суботів. Деяку інформацію маємо про навчання Богдана. Старицький, посилаючись на В.Коховського, пише, що майбутній гетьман навчався в Київській братській школі, але пізніше історики (І.Крип'якевич) довели безпідставність такого твердження [217, с.28].

Ймовірно, що Хмельницький навчався в одній із українських шкіл, бо володів тодішньою літературною українською мовою, добре знав історію України. Більше інформації маємо про навчання Богдана у Львові, у єзуїтській колегії. Тут Б.Хмельницький успішно пройшов класи риторики, граматики, поезики, оволодів польською і латинською мовами [185, с. 48-50].

М.Старицький, спираючись на свідчення А.Віміні, інших дослідників, показує, наскільки досконало Хмельницький володів латинською мовою, розмовляв нею з послами, вільно володів польською мовою [216, с. 470].

Навчання в колегії, як підкреслює письменник, не привело Б.Хмельницького до католицизму, а навпаки, саме тут він побачив і відчув всю негативну силу його впливу і в подальшому, ставши гетьманом, прагнув його обмежити.

Про участь разом з батьком у молдавському поході гетьмана Жолкевського 1620 року та битві під Цецорою маємо відомості у романі із уст самого Богдана, який розповідає, що батько у цьому поході загинув, а сам він потрапив у турецький полон, де перебував близько двох років. Щодо викупу з полону Хмельницького точних відомостей немає. За одними – з неволі викупила Богдана мати, за іншими – запорожці обміняли його на турецьких бранців. М.Старицький пише, що з полону Хмельницького викупив “крёстный отец, князь Сангушко; хлопотал и канцлер коронный ясновельможный пан Оссолинский” [216, с.160].

Але Оссолінський став канцлером тільки з 1643 року. Повернувшись з полону, Б.Хмельницький, ймовірно, оселився в Суботові і одночасно вступив до Запорізького війська, за деякими даними деякий час перебував на Запоріжжі.

Неодноразово М.Старицький згадує і про походи Богдана в Крим, про участь у Смоленській війні 1633-1634 років, за що король подарував йому шаблю, але джерела, що розповідають про ці походи, настільки суперечливі, що історики припускають їх ймовірність, але не впевнені в їх точності [220, с. 56].

Вирішальну роль у становленні поглядів Богдана Хмельницького, як відзначають сучасні дослідники, відіграли 30-ті роки XVII ст. Саме в цей час він переконується в органічній хибності політичного устрою Речі Посполитої, у необхідності об'єднання різних груп козацтва в боротьбі за “вільність і віру”, досягнення союзу з різними верствами населення [220, с. 47].

Це був час масових козацько-селянських повстань. М.Старицький, посиляючись на В.Коховського, до речі це єдине джерело, яке побіжно згадує про участь Хмельницького у повстанні 1638 року, дещо детальніше розповідає про участь майбутнього гетьмана в козацько-селянській війні 1638 року [216, с. 40-41].

У 1637-1638 роках авторитет Богдана Хмельницького серед козацтва значно зріс. Його обирають членом посольства до короля, яке мало домогтися пом'якшення умов “Ординації”. В сорокових роках XVII ст. Б.Хмельницький неодноразово зустрічається з королем Владиславом IV Вазою, канцлером Є.Оссолінським. Їхні стосунки – окрема сюжетна лінія в романі, вона вимагає детального вивчення і дещо детальніше висвітлена у дослідженні зовнішньополітичної діяльності української козацької держави.

Письменник, зображаючи посилення польського гніту в українських землях в 30-і роки XVII ст., показує, що погіршилось становище і самого Богдана, особливо після того, як корсунським старостою був призначений Олександр Конецьпольський, а Чигирин входив до цього староства.

М.Старицький, спираючись на ряд джерел, особливо на літопис С.Величка, малює сповнену драматизму картину нападу Д.Чаплинського на хутір Суботів та детально розповідає про поневіряння Б.Хмельницького в пошуках правди. Цим самим письменник ніби наголошує на тому, що якщо так відверто паплюжилась честь і зневажилися права сина колишнього чигиринського підстарости, шляхтича, заслуженого козака, сотника Війська Запорізького, то що тоді можна говорити про становище простих козаків, селян, міщан? Думки письменника ніби перегукуються із думками істориків про те, що особиста драма, яка почала розгортатися на схилі літ у житті Богдана була своєрідним переломленням величезної загальної драми, яку переживав весь український народ, драми всього козацького стану, що в подальшому і привело до нового суспільного вибуху [216, с. 60, 91-100].

Про те, що М.Старицький був детально знайомий із біографією Богдана, свідчать і згадувані у романі епізоди, в яких розповідається про намагання шляхти знищити Б.Хмельницького фізично. Письменник буквально цитує польські джерела, розповідаючи про спробу вбити Б.Хмельницького під час походу польського війська проти татар у 1647 році, про наміри розправитися з ним Комаровського.

Зупиняється М.Старицький і на ставленні до Богдана тієї частини козацької старшини, яка беззастережно служила польському командуванню. Досить цікавим з цього приводу є зображення стосунків між Богданом і Пештою, чигиринським полковим осаулом, який, як свідчать джерела, посилав доноси на Б.Хмельницького і погрожував йому знищенням [185, с. 51].

Досить цінною в романі є інформація про Богдана як людину, його характер, поведінку, вчинки, психологію, зовнішність. У наукових дослідженнях про це, звичайно, або не згадується, або говориться досить побіжно. Тут письменник має право на художній домисел, але М.Старицький прагне якнайбільшої точності, опирається на історичні джерела та дослідження [9].

Письменник подає ряд портретів гетьмана, детально змальовує його зовнішність, одяг. М.Старицький, напевно, був знайомий із гравюрою гданського гравера Гондіуса, зробленою на основі малюнка А.Вестерфельда, виконаного 1651 року під Білою Церквою, або ж самим малюнком. Вони, за твердженнями істориків, найбільш достовірно відтворюють зовнішність Богдана.

Цікаві спостереження зроблені у романі за вдачею, психологією гетьмана. Письменник, використовуючи ряд джерел сучасників Богдана, часто говорить про мінливість його вдачі і настроїв. М.Старицький, як і А.Віміна, відзначає, що в гетьмана було ніби два єства: одне - активне, діяльне, друге – спокійне, мрійливе. Крім того, наголошує на його високий розум, вміння переконувати, швидко орієнтуватися у різних складних ситуаціях. Через численні промови гетьмана у романі яскраво показано ораторські здібності Хмельницького, вміння переконувати у своїй правоті [216, с. 85-86, 205].

Письменник наголошує на тому, що твердість переконань і рішучість Хмельницького, сміливість і відвертість, владний жест – все це забезпечувало йому непохитний авторитет і серед мас народу, і серед козацької старшини. Він став дійсно народним вождем у боротьбі за його визволення.

Окремою сюжетною лінією показано особисте життя Б.Хмельницького, про яке історики мають досить незначні відомості. Відомо, що після повернення з неволі Богдан женився на Ганні Сомківні, сестрі Якіма Сомка, переяславського міщанина, пізніше кандидата в гетьмани. Дружина його померла в 1647 році. В цей час гетьмана переслідували і він після втрати перебував на своєму хуторі “в осиротелом и тяжелом упадке” [217, с.58]. Письменник повно і переконливо змальовує тепле відношення Богдана до дружини. На початку війни Б.Хмельницький одружився з Оленою Чаплинською з дозволу патріарха Паїсія. Але, як пише М.Старицький, представниця польської шляхти виявилась негідною гетьмана, підтримувала з

поляками зв'язки, розтрачувала його майно. Скориставшись відсутністю батька, Тиміш наказав стратити мачуху.

Ця сюжетна лінія змальована широко і наскрізно, що цілком слушно для художнього твору. Романтична історія любові гетьмана, відштовхнувшись від легенди, обростає широкими подробицями і яскравими романтичними деталями. Тому у творі в певній мірі спостерігається тенденція перебільшувати вплив подій інтимного життя на діяльність героя. Це пояснюється, можливо, і тим, що письменник друкував роман у газеті “Московский листок” і відповідно до запитів читачів, був зобов'язаний цю сюжетну лінію розширити романтизувати і драматизувати [223, с. 478-479, 542].

Спираючись на джерела, письменник детально змальовує образ третьої дружини Хмельницького Ганни Золотаренко – втілення чеснот, народно-поетичного морального кодексу вірності почуттю й обов'язку, готовності до самопожертви в ім'я громадської справи, незламності духу і стійкості переконань. Певна ідеалізація та відхід від історичної правди, що присутні при її зображенні, не применшують значення цього образу, а, навпаки, несуть у собі величезний потенціал духовного впливу. Майже не відходячи від історичної правди, письменник зображає і інших членів сім'ї Богдана [185, с. 1-571].

Зображуючи соратників Б.Хмельницького, М.Старицький правильно відзначає, що це люди різного характеру, різних політичних поглядів, рівня освіченості. Але всіх їх об'єднує єдина ідея – полум'яна любов до України, прагнення змінити її долю та долю свого народу на краще.

При змалюванні письменником соратників Б.Хмельницького чітко простежується героїко-романтичний характер, прагнення письменника проникнути в духовний світ героїв, показати їх у діяльності поєднання особистого і суспільного. Їм часто доводиться переживати, аналізувати свої вчинки, вибираючи між особистим і громадянським обов'язком.

Отож, історичні постаті постають у романі живими реальними людьми. Художній твір може розповісти нам про них значно більше, ніж будь-яке

історичне джерело. І це одна із значних переваг. Хоча інколи М.Старицький перебільшує роль особистого у житті своїх героїв, що приводить до певних відходів від історичної правди. Детальніше зупинимося на характеристиці окремих із них.

Іван Богун за походженням – шляхтич, син Федора Богуна, співвласника Бубнова біля Канева. Письменник детально розповідає про життя І.Богуна до початку Визвольної війни і відзначає, що на той час він зарекомендував себе як талановитий політик і дипломат. Від добре знався в тактиці сухопутної та морської війни, володів польською, татарською і російською мовами, був одним із найближчих соратників Б.Хмельницького [216, с. 321, 342-343].

Про блискуче знання М.Старицьким історичного матеріалу свідчить цілий ряд фактів із життя героя, наведених у творі. Так, на початку 1649 р. І.Богун очолював селянські повстанські загони у званні подільського полковника, а в 1651-1654 рр., будучи кальницьким полковником, обороняв західні кордони України. М.Старицький детально не описує облогу Вінниці навесні 1651 р. та роль І.Богуна в організації оборони. Але при описі битви під Берестечком М.Старицький відповідно до історичної правди відтворює оборону козацького табору, організовану саме І.Богуном, та його роль у збереженні найбоездатнішої частини козацької армії [223, с. 562-564].

Не відходячи від історичної правди, письменник описує і бій під Монастирищем у березні 1653 р. У романі: “... один Богун бессмертным геройством своим сумел не только защитить его с ничтожной горстью удалцов, но даже обратит в бегство многочисленного врага. Это поражение несколько отрезвило бешеное неистовство дикого разрушителя...” [223, с.581].

Порівняємо із загальновідомими історичними фактами, які свідчать, що ”удаваним відступом І.Богун із чотирма тисячами заманив польського полководця під Монастирищем. Вороги кинулися на штурм міста. Богун залишає в замку залого, а сам із добірною кіннотою вдаряє в тил ворогові... І.Богуно вдалося зупинити каральний загін...” [217, с. 145].

Але зображаючи І.Богуна як історичну постать, письменник допускає і певні неточності. Так, у романі М.Старицький зображає полковника як прихильника Переяславської угоди [223, с. 583-584]. Насправді ж І.Богун належав до того крила козацької старшини, яке не сприйняло Переяславської угоди. Та це можна пояснити не стільки незнанням письменником фактичного матеріалу, скільки авторським задумом.

Значну увагу у романі-трилогії приділено зображенню життя і діяльності Максима Кривоноса. Про молоді роки Максима Кривоноса в історичних джерелах майже немає відомостей. В енциклопедичних словниках стверджується, що народився М.Кривоніс в с.Вільшана (сучасний Городищенський район, Черкаська область). Тому й в народних думках його називають Максимом Вільшанським [222].

Історичні джерела подають інші відомості. Тому письменник детально не розповідає про життя і діяльність М.Кривоноса до 1648 р. Лише частково згадує про трагічну долю сім'ї полковника. Та це більше авторський домисел письменника, ніж історична правда. Тому що підтвердження цієї розповіді в історичних джерелах немає.

Історичній правді відповідає розповідь письменника про участь М.Кривоноса у перших переможних битвах козаків на Жовтих Водах та під Корсунем. У польських джерелах про бій в урочищі Горохова Діброва та роль у ньому М.Кривоноса говориться так: “Далі ми відійшли з табором... в нещасливу діброву під Горіховим... При вході в болотистий гай багато возів загрузло і перекинулось. Табір увійшов у цю діброву, як у пастку: далі йти він не міг, бо шляхи були розкопані і загороджені” [78, с.170]. Ударом з тилу загони кіннотників М.Кривоноса допомогли повстанцям повністю розгромити польську армію.

У романі: “Разорванный табор распахнулся теперь на две половины и в широкие проходы теперь устремились казаки и татары. Неутомимый в ярости Кривонос налетал всюду...” [185, с. 581].

Спираючись на документальні джерела, зокрема свідчення А.Кисіля, який писав, що Б.Хмельницький для знищення Я.Вишневецького з його військом “... вислав за Дніпро якогось М.Кривоноса, свого полководця з 10 тисячами козаків” [43], М.Старицький детально розповідає про визволення Лівобережної України військовими загонами під командуванням М.Кривоноса в травні 1648р. [185, с. 450-462].

Відомо, що в червні 1648 р., виконавши завдання на Лівобережжі, М.Кривоніс вирушив зі своїми полками на Брацлавщину, де очолив селянське повстання. Повстанці штурмом взяли укріплені міста Брацлав, Райгород, Немирів, Живатов, Погребище. Ці історичні факти відтворені у романі у численних описах битв.

У історичних джерелах, виписки з яких містяться в конспектах М.Старицького, неодноразово згадується факт про те, що в липні 1648 року Б.Хмельницький доручив М.Кривоносу зупинити наступ Я.Вишневецького, а також В.Заславського, Я.Тишкевича на Брацлавщині [9, арк. 126-131].

Стосунки М.Кривоноса і Я.Вишневецького зображені у романі окремою сюжетною лінією. Письменник згадує і бій під Махнівкою, бій під Старо-Костянтиновом, що відбувся 16-18 липня 1648 р., під час якого Я.Вишневецький був мало не схоплений, та переказує й доповнює літопис С.Величка, подає художню картину цього поєдинку. У літописі: “І трохи самого Ярему не піймав на списа, та той якось відвернувся і втік” [81, с. 116].

У романі: “...как кровожадный тигр, опутанный дымящимися внутренностями, словно змеями, бросился тогда Кривонос на князя, придавил его грудь коленом и сжал железными мужичими руками благородное горло... Захрипел, побагровел князь... Остановившийся его взгляд изображал ужас, посиневшие губы шептали последнюю отходную молитву..., а Кривонос хохотал адским смехом..., но вдруг неожиданно захлестнул ему на шею аркан...” [185, с. 295].

Останньою фортецею в бойовій біографії М.Кривоноса було Замостя. 27 жовтня 1648 р. козацьке військо розпочало облогу міста. Як тільки дійшла звістка, що підійшли загони М.Кривоноса, в гарнізоні виникла паніка. Командування пішло на переговори з Б.Хмельницьким. У цей час у козацькому таборі розпочалася чума. Ймовірно, від хвороби помер у 1648 р. і М.Кривоніс. Такі історичні факти.

У романі М.Старицький відходить від історичної правди і зображує діяльність М.Кривоноса протягом 1649-1654 рр. [223, с. 582-587].

Серед найближчих сподвижників Б.Хмельницького в роки Визвольної війни середини XVII ст. був Іван Виговський. Відомо, що походив він із дрібного православного шляхетського роду з міста Вигова, що на Київщині. Закінчив Києво-Могилянську академію і в 1633 р. був призначений намісником луцького підстарости. Пізніше, за архівними джерелами, І.Виговський був київським “громадським писарем” при польському комісарові, але з якихось причин залишив її і пішов на службу до польського війська [217, с. 43].

Як пише М.Старицький, І.Виговський потрапив у травні 1648 року під Жовтими Водами у полон до татар і був викуплений Б.Хмельницьким, який цінував його здібності, і був призначений генеральним писарем [185, с. 517-518]. Протягом майже 10-ти років І.Виговський був радником Б.Хмельницького у вирішенні адміністративних і дипломатичних справ, мав значний вплив на гетьмана.

В історіографії XIX ст., ряді історичних джерел не було однозначної оцінки діяльності І.Виговського. Літописці Самовидець і С.Величко, історики М.Костомаров, М.Максимович оцінювали його діяльність негативно, критикували його пропольську політику. Можливо, будучи під впливом цих праць, М.Старицький ставився до змалювання образу І.Виговського досить зважено. Він не зображує І.Виговського різко негативно, оцінює його дипломатичні здібності. Але разом з тим в змалюванні діяльності І.Виговського відчувається певний негативний підтекст.

Михайло Кричевський походив із дрібної шляхти Брестського воєводства. У 1643 р. М.Кричевський – Чигиринський полковник реєстрових козаків. У романі М.Кричевський – один із однодумців і прихильників Б.Хмельницького.

В історичних джерелах та працях істориків по-різному розповідається про роль М.Кричевського у звільненні Б.Хмельницького з полону в грудні 1647 р. Письменник подає власну версію цієї події, але найбільш близьку до свідчень анонімного автора “Короткого літопису” [185, с. 370-371].

Близьким до історичної правди є змалювання переходу реєстрових козаків, очолюваних М.Кричевським, на бік повстанців в урочищі Кам’яний Затон. І хоча письменник подає дещо змінену версію цієї події, але правильно відзначає, наскільки це був переломний момент в житті М.Кричевського: “На душе у Кричевского поднималось тоже смятение, сердце ныло в тревоге, голова отказывалась работать, а воля колебалась в разные стороны, не находя себе определённого стойкого решения... Хмельницкого он искренне любил и честному делу его сочувствовал...” [185, с. 399].

Після перших перемог 1648 р. М.Кричевський, як пише М.Старицький, обійняв посаду київського полковника, і протягом усієї Визвольної війни був найближчим соратником Б.Хмельницького [185, с. 399-596].

У романі-трилогії письменник зображує й інших реальних історичних осіб, однодумців гетьмана – І.Золотаренка, А.Морозенка, І.Ганжу, Д.Нечая та інших, хоча інколи відходить від історичної правди. Так, у романі-трилогії автор інколи називає Кричевського Остапом, хоча його ім’я – Станіслав – Михайло. Івана Золотаренка – Василем. Створює вражаючу картину загибелі Чарноти під час оборони козацького табору під Берестечком, хоча історичні джерела свідчать, що ім’я козака, який залишився на острові Гайок, залишилося невідомим та припускається ряду інших неточностей.

Та письменник в основному правдиво зумів змалювати життя і діяльність ватажків Визвольної війни і відтворив їх образи досить близько до історичної правди.

Отже, письменник змальовує основні епізоди з життя гетьмана Б.Хмельницького до 1648 року історично достовірно. Деякі неточності, що присутні при цьому, не применшують в цілому оцінку М.Старицьким його як історичної особи. Роман – трилогія містить цінні відомості для вивчення тих сторін діяльності Богдана Хмельницького, на які як на час написання твору, так і в подальші роки, історики звертали значно менше уваги. Це перш за все, гетьман-державотворець, державний будівничий, дипломат, талановитий військовий.

У романі звернено увагу на зміну поглядів Хмельницького напередодні війни, під час Визвольної війни, тобто розкривається мотивація дій гетьмана. У наукових працях цей аспект досліджений слабо.

Крім того, у романі змальовано цілу галерею історичних постатей того часу. Серед них – сподвижники Б.Хмельницького, про яких в інших історичних джерелах подаються досить короткі, а інколи і суперечливі відомості. М.Старицький, аналізуючи різні історичні джерела, спираючись на дослідження істориків, прагнув оптимального поєднання художнього домислу й історичної правди, що відповідало його історичним поглядам.

М.Старицький, спираючись на численні історичні джерела (документи, спогади сучасників Б.Хмельницького, мемуари, щоденники, козацькі літописи кінця XVII – початку XVIII ст. та праці як вітчизняних, так і зарубіжних істориків, в основному достовірно зобразив життя і діяльність Б.Хмельницького та його соратників. Деякі неточності, що присутні при їх змалюванні, не применшують в цілому значення твору і пояснюються певними художніми законами створення історичного роману.

Роман-трилогія – унікальне і своєрідне джерело вивчення особистості Б.Хмельницького. У жодному художньому творі життя і діяльність гетьмана не зображені так всебічно, різнопланово, на глибоко документальній основі, як у романі М.Старицького.

Важливим є те, що письменник створив такий образ Б.Хмельницького, який найбільш відповідає історичній правді. Цим самим розвінчав ряд міфів про гетьмана, заперечив його оцінки офіційною польською та російською історіографією. Письменник заперечив нападки на Б.Хмельницького як на особистість, гетьмана, державного діяча, полководця, які існували і в художній літературі.

М.Старицький зобразив Б.Хмельницького шорокопланово, комплексно, всупереч тенденції фрагментарного зображення, що існувала в тогочасній історіографії і до певної міри збереглася і в подальші роки. Така оцінка письменником ролі гетьмана в українській історії може послужити прикладом виваженого, толерантного ставлення до особи Богдана Хмельницького як для сучасних письменників, так і для істориків.

3.5. Епоха XVII ст. в історичній прозі М.Старицького

Цінність художньої історичної прози залежить не тільки від того, наскільки достовірно письменник зумів зобразити історичні події, факти, історичних осіб, а в значній мірі і від того, як у романі чи повісті відтворена сама історична епоха. Важливо визначити, чи звертає увагу митець, здавалось би на перший погляд, на незначні деталі: особливості мови, зображення побуту, звичаїв та інше. Для історика важливо визначити, наскільки автор “вжився в епоху”, зумів відтворити весь її колорит, самобутність, особливості. А для цього йому потрібно детально опрацювати всі види джерел, бути знайомим із допоміжними історичними дисциплінами, етнографією, фольклором, культурою зображуваної епохи.

Тому відображення епохи XVII століття у романі-трилогії у дослідженні охарактеризовано з таких позицій :

- рівень обізнаності письменника із історичними джерелами, даними історичної науки та використання їх при її зображенні;
- відтворення мовних особливостей епохи XVII ст.;
- співвідношення історичної правди та художнього вимислу при зображенні побуту, звичаїв українського козацтва.

Розпочинаючи написання твору на історичну тему, М.Старицький першочерговим завданням вважав відтворення колориту епохи. Як прибічник актуальних для української літератури XIX ст. ідей Просвітництва, він вбачав колорит епохи в її національній самобутності, національному відображенні, які передусім фіксувала і передавала мова нації. Завдання письменника ускладнювала необхідність писати російською мовою твори, темою яких була історія України. З огляду на такі обставини, М.Старицький проводить орнаментацию мовного простору історичних романів і повістей власне українською лексикою [36].

Винятку не становить і роман-трилогія “Богдан Хмельницький”. У творі часто зустрічається українська лексика, подана російською транскрипцією: “гай, волошки, мысник, сніданок, хустка, Днипро, побратимы, дивчына, хлопець, дид, батько Богдан, любый” та багато інших.

Надзвичайно серйозно письменник ставився до використання у романі історизмів. Цьому передувала величезна підготовча робота. У чорнових нотатках до роману, численних записниках зустрічаємо виписки історичних термінів, вирази латинською, польською, турецькою мовами, прислів'я та приказки. Так, у записній книжці письменника за 1891 рік занотовано ряд виразів турецькою мовою, написаних російською транскрипцією: ”барабар - в тесной дружбе годить за общим, тошь челды оланляр - приветствие, чокь гюзель - звезда небесная, сафарь гельды – ответ на приветствие”; латинською мовою: “o tempora, o mores - о времена, о нравы, Rex Poloniae – король Польщі, de publicis – по общественному долгу [9, арк. 75].

Ці та інші вирази неодноразово вживаються і в романі-трилогії. Турецькі слова письменник використовує при зображенні зустрічей Богдана з турецькими та татарськими послами, кримським ханом, правильно підкреслюючи цим знання Б.Хмельницьким мови і відтворюючи історичну дійсність того часу.

Вживання латинських слів і виразів підтверджує як блискуче володіння Б.Хмельницьким латинською мовою, що було насправді, так і те, що письменник досить правильно відтворює мовне середовище XVII ст. Адже латинська мова була досить популярна серед вищих станів тогочасного суспільства.

Колорит епохи XVII ст. надзвичайно яскраво відображають численні історизми: гетьман, князь, чайка, отаман, галера, граф, сотник, булава, ятаган, драгун, писар, кошовий отаман; церковно – слов'янські, латинські, польські, турецькі вирази, у діалогічному мовленні вислови із Біблії, українські, російські, польські, єврейські фразеологізми того часу, численні прислів'я та

приказки: “Казав пан кожух дам, та й слово його тепле”, ”Маю шаблю в руци, ще не вмерла козацька маты”, “Дурных в козаки не приймають, дурнями тилькы тыны пидпырають” [185, с. 43, 470, 155, 316].

Уявлення читача про самотність доби, що змальована у творі, значно збагачує використання автором власних назв, особливо антропонімів. Для історика ж надзвичайно важливо те, наскільки точно вони відображають зображувану епоху.

Проблема специфіки літературної антропоніміки на сьогодні залишається майже недослідженою. Творчість М.Старицького із цієї точки зору не вивчена взагалі. Тому аналіз цієї проблеми буде базуватися тільки на основі тексту твору.

Цікавим об’єктом для дослідження є прізвища та прізвиська, подані у романі, вживання яких значно збагачує наше уявлення про зображувану добу. За походженням їх можна погрупувати за такими особливостями:

назви за місцем проживання чи походження: прізвища, які загально вказують на походження (**Волинець** – від назви окремої частини території, **Половець, Полов’ян** – від назв племен), прізвища, які називають конкретну місцевість, населений пункт, назву родового помістя. Це переважно прізвища польської шляхти та деякі прізвища козацької старшини (**Корецький** – від Корця, **Кричевський** – від Кричева, **Вишневецький** – від Вишневця, **Краківський** – від Кракова і т. д.);

назви постійного заняття: ремесло – **Бондар, Коваль, Бондаренко, Золотаренко**; сільське господарство – **Косар**; військова справа – **Пушкар, Пушкаренко**;

рослинний і тваринний світ: **Шпак, Сич, Чиж, Крися, Лобода**;

предмети побуту, одяг, взуття, харчування: **Рябошапка, Півтора = Кожух, Смалець, Кисіль, Цвях, Кожушок, Гак, Кривошапка**;

індивідуальні ознаки перших носіїв: будова тіла, зріст (**Куций, Дуля, Гладкий, Довгий**), каліцтво або інші фізичні вади (**Кривуля, Кривоніс, Глух,**

Сикирявий, Гуня), психічні властивості (Завзятий, Роззява, Іскра, Тетеря, Хмара, Вовчура), колір волосся, шкіри (Чорнота, Чорномазий). Ці прізвища є своєрідною енциклопедією народного побуту, звичаїв, духовної культури. У них відбився національний характер українця, схильність до жарту і дотепу, веселого влучного слова.

Причини широкого побутування серед українців колоритних прізвищ з виразним гумористичним відтінком слід шукати у нашій історії. Адже велика їх кількість кувалася в горнілі Запорізької Січі. Саме тут виникла потреба офіційної реєстрації великої кількості козаків.

За звичаями Запорізької Січі новоприбулий до війська повинен був придбати нове прізвисько, під яким він записувався до козацьких реєстрів. Під час процедури вибору нового наймення, яка неодноразово зустрічається і в романі-трилогії “Богдан Хмельницький”, січове товариство мало слушну нагоду повною мірою виявити свою схильність до жарту і дотепу. Породженням відчайдушного і розкутого духу запорізького січового товариства є, очевидно, така своєрідна група прізвищ, що не має аналогії в інших слов’янських мовах: Нетудихата, Чаркодзвон, Рубайголова, Вепридав, Чортопхай, Вернигора, Неїжборщ, Підкуймуха, Паливода, Гонивітер, Тягнирядно, Печиборщ, Зачхайнос, Догоририка. Деякі прізвища, подані у романі, не мають прозорої мотивації: Модиря, Бордюг, Пешта, Зух, Гудзь.

Ряд прізвищ у романі – трилогії відображають міжетнічні контакти. Це прізвища на –ій: Джалалій, Бурлій, що вказують на інтенсивні контакти з татарським населенням [224, с. 74].

На глибоке знання письменником історичного матеріалу вказує і вживання нормативної форми іменування людини. На XVII ст. – час зображений у творах М.Старицького – вона ще остаточно не склалася. Не використовуються автором вживання форми по-батькові, бо для цього часу вона ще не була характерною. В офіційному вжитку була форма імені та прізвища. Саме вона є найбільш часто вживаною в романі. Оскільки головні

герої твору М.Старицького – козаки, то найбільш частим є вживання прізвищ або прізвиськ: “І Паливода, і Куций, і Шпак поліг...” [185, с. 515].

У декількох формах вживається ім’я Б. Хмельницького. Письменник найчастіше називає тільки по імені “ почувся голос Богдана”, “відповів Богдан...” . В офіційних документах – “Богдан-Зиновій Хмельницький, війська запорізького гетьман”. Козаки і козацька старшина: ”батьку Богдане”, “гетьман Хмель”, “пан гетьман” [185, с. 216].

Персонажі із шляхетського табору іменуються відповідно до усталених на середину XVII ст. нормативних форм: пан Корецький, князь Ярема Вишневецький, князь Заславський, пан воєвода Київський Адам Кисіль. Оскільки головні події у творах розгортаються переважно на території Середнього Подніпров’я, то М.Старицький використовує імена, прізвища та прізвиська, характерні для цього регіону. Це, зокрема, імена та форми імен: Олексій, Олекса, Олексієчко, Богдан, Петро, Ганна, Ганнуся, Катерина ..., прізвища із суфіксом –енко: Лисенко, Нестеренко, Пушкаренко, цілий ряд козацьких прізвиськ, які стали пізніше прізвищами. Щоб правильно відтворити історичні особливості епохи, письменник використовує ряд польських прізвищ й імен, не властивих для цього регіону (Зося, Марилька, Стефан, Конєцьпольський, Краківський).

Ряд особливостей має використання у романі – трилогії імен. Вони вживаються тільки при зображенні дійсних історичних осіб: ”Слухай, Максиме, заговорив...він до нього....” (про Максима Кривоноса) [185, с. 407].

У пестливій формі чоловічі імена майже не вживаються. Тільки декілька раз називає свого нареченого Олексієчком (Олексій Морозенко) Оксана та в пестливій формі подані імена дітей – Андрійко, Юрась, Тимко, Тиміш.

Проаналізувавши роман-трилогію М.Старицького, можна зробити висновок, що імена та прізвища досить часто повторюються. Можливо, це улюблені імена письменника, а можливо, він використовує імена, які були найбільш поширені у даній місцевості. Найчастіше зустрічаємо такі : Іван,

Павло, Катря, Маруся, Ганна, Оксана, Андрій, Петро, Юрій, Дмитро, Наталка, Галина. З дослідженого матеріалу бачимо, що М.Старицький правильно і відповідно до традицій часу, використавши антропоніми у романі “Богдан Хмельницький”, зумів яскраво відтворити історичну епоху, особливості місцевості, національність і соціальну приналежність героїв.

Відтворюючи колорит епохи XVII ст., письменник прагне показати всі її особливості, зобразити те, що було найбільш характерне для цього періоду. Тому у романі детально змальовано історію запорізького козацтва, його побут, звичаї, традиції. Невипадково, що у романі знайшли широке відображення ідеї козацької педагогіки, існування якої не обмежувалося тільки Запорізькою Січчю, вона була поширена майже на всій території України.

Козацька система виховання і освіти мала кілька чітко окреслених ступенів. Перший – дошкільне родинне виховання, серцевиною якого були батьківська і материнська етнопедагогіка. На другому ступені – поєднання родинного і шкільного козацького навчання і виховання (козацькі, братські школи). На третьому – козацька молодь одержувала підвищену і вищу освіту у колегіумах, академіях і зарубіжних університетах. Четвертий ступінь – перебування молоді на військовій службі в куренях Запорізької Січі, в козацьких формуваннях [225, с. 6, 17].

Звичайно, це був ідеальний варіант. Не всім вдавалося пройти всі ці чотири ступені. В більшості випадків для багатьох козаків основною школою ставала Запорізька Січ. Більшість старшин і козацьких полковників мали вищу освіту, навчалися в колегіумах і навіть в університетах.

Козацьке родинне виховання здійснювалося на досить високому рівні. Його силу і дієвість забезпечували ідеї та засоби козацької духовності, національні звичаї і обряди.

Історичні джерела свідчать, що у козацьких сім'ях панували культу Батька і Матері, Дідуся і Бабусі, Роду і Народу, Родини і Батьківщини. Козацька педагогіка дає своєрідне трактування статусу і ролі батька і матері у вихованні

дітей. Батько-захисник свободи і незалежності, вільного способу життя, охоронець сім'ї, її морально-духовних цінностей. Образ батька – символ предків, своєї та їхньої совісті [225, с. 4].

Підтвердженням цьому маємо яскраво зображені епізоди роману М.Старицького. З радістю і тривогою чекає сім'я Б.Хмельницького його повернення з походу. Для всіх членів родини він не тільки найдорожча у світі людина, а й захисник рідного краю, справжній лицар : “Я верю, глубоко верю, что господь даст тебе и мощь, и разум, и доблесть...Вся Украина на тебя только и смотрит и в тебе греет надежду; а она приклонится перед твоим словом и когда ударит час, то все пойдут за тобой и даже у слабых горлиц вырастут орлиные крылья,” - говорить про нього дружина [185, с. 356].

Мати-козачка разом із своїм чоловіком , незважаючи на важкі умови життя, виховувала у своїх синів витривалість, мужність, твердість духу і рішучість. Вона формувала глибокий гуманізм, добропорядність і милосердя.

Такою зображує письменник Ганну Золотаренко, дружину Богдана Хмельницького. Вона виховує синів Богдана, веде господарство. Ганна – вірний помічник гетьмана у його справах, її хвилює доля всієї України: “О Боже великий... Вдохни им в душу и бодрость, и надежду, и смелость! Укажи им путь ко спасению нашей бездольной отчизны, нашей поруганной веры, наших братьев, детей...” [185, с. 367].

Далі родинне виховання поєднувалося із шкільним вихованням і навчанням, що здійснювалось в братських, козацьких і січових школах.

Низове товариство постійно піклувалося про них. Вся справа освіти в Запоріжжі була взята на кошти війська. Так, письменник змальовує традицію серед запорожців вносити пожертвування на січову школу. Це робили і кошовий, і гетьман, і полковники, і навіть козацька біднота. Після військового походу при розподілі платні, провіанту, прибутків, віддавала узаконену частину і на школу [185, с. 283].

Спираючись на історичні джерела, М.Старицький говорить про високий рівень освіти і в народних масах, і у вищих верствах суспільства. Письменник відзначає, що навіть жінки ходили до церкви з молитовниками, черниці в монастирі добре навчені читанню і письму, знайомі із наукою і літературою, грамотою володіли селяни. Козацькі полковники, гетьмани, інші представники старшини і навіть деякі прості козаки мали вищу освіту.

Характерною особливістю козацького способу життя був культ різнобічних і ґрунтовних знань, свободи нації і особистості. Богдан Хмельницький у розмові із сином Тимошем про роль науки наголошує: “...козаку надо так держаться, чтобы из самого уродзованого шляхтича за пояс заткнуть, и прав своих сможешь добиться лишь разумом... нужно не одними руками, а и разумом брать, вот против такой силы не сможет устоять никто” [185, с. 433].

У зміцненні духовних засад козацьких громад велика роль належала православної вірі. Бог у свідомості козаків оберігав Україну, надавав їм фізичних і духовних сил. Козаки завжди стояли на захисті православної віри і церкви. Церкви були і у Запорізькій Січі. Тут завжди відбувалися відправи, коли козаки вирушали у військові походи, перед вирішенням важливих справ. Ось як описує одну із таких відправ М.Старицький:

“Торжественно звучит колокол в Запорожской церкви... Загорелые, мужественные лица молящихся обращены к ликам святых, в серьёзном, сосредоточенном выражении устремлённых к небу очей светится тёплое, благоговейное чувство. Блистающий дорогим облачением священник выносит Евангелие... всё козачество поверглось ниц перед престолом бога любви и занемело в безмолвной молитве” [216, с. 258].

Однією із найважливіших рис козаків, їхнього способу життя були національні родинні традиції, звичаї, почуття. Усталеними були звертання до інших нерідних людей – “батьку”, “брате”, “панове браття”. Такі звертання

часто зустрічаються у романі: ”батьку Богдане”, ”брате Морозенку”, ”панове браття”, – звертається Богдан до громади [216].

Своє відображення у романі знайшли й ідеї лицарської честі та звитяги. Герої твору - справжні лицарі. Вони шанобливо ставляться до старших, піклуються про молодших. Вражає підкреслено шанобливе ставлення до жінки, благородні вчинки, побратимство і вірність дружбі козаків. Цікаві відомості маємо і про систему фізичного і психофізичного виховання, зокрема характерництво. У трилогії змальовано гумористичні випадки, коли поляки вірили, що козаки без ключів відкривали замки, брали голими руками розпечені ядра, руками ловили зброю, замовляли себе від ворожої кулі. Це ще раз підкреслює блискуче знання М.Старицьким фольклорного матеріалу.

Досить серйозно письменник ставився до правильного відтворення навіть найменших деталей при змалюванні побуту, життя козаків. Це стосується зображення одягу, зброї. У їх описах знаходимо багато чого спільного із описами козацьких костюмів Д.Яворницького. Письменник не цитує буквально. Але при описі одягу козацької старшини, гетьмана, козацького війська відчувається вплив саме його описів. Підтвердженням цього може бути і згаданий вище лист М.Старицького до Д.Яворницького з проханням вислати зразки козацьких костюмів.

Ось як описує М.Старицький одяг Б.Хмельницького, писаря запорозького війська: “...один из них был одет в штофный темно-малинового цвета жупан, плотно застёгнутый серебрянными гудзиками и широко опоясанный шелковым поясом, за которым с двух сторон торчало по богатому турецкому пистолету. Сверх жупана надет был на нем кунтуш, подбитый черным барашком и покрытый темно-зеленым фряжским сукном. Широкие, как море, синие штаны лежали пышными складками и были вдеты в голенища сафьяновых сапог с серебрянными каблуками и острогами. У левого бока висела кривая в кожаных ножнах сабля. Сверх всей одежды у казака была наопахь накинута из толстой баи бурка-кирея с красиво расшитой видлогою,

а на голову была надета высокая шапка из черного смушка с красным висячим верхом, украшенным золотою кистью...” [185, с. 26].

Порівняємо з описом у Д. Яворницького: ”Шапка на запорожце бархатная красная, с углами, а околыш пальца в три шириною, серый или черный; с исподи у него жупан из самого дорого красного сукна, горит как огонь..., а сверху черкеска с вылетами, или синяя или голубая; штаны суконные синие широкие – так и нависли почти на перед; сапоги сафьяновые красные; на ладунке золото или серебро..., а сабля при боку вся в золоте...” [226, с. 207].

Описуючи одяг Б. Хмельницького-гетьмана, письменник вносить у нього вже нові деталі. “Впереди на серебристо-белом чистокровном коне, убранном в дорогую, украшенную камнями сбрую, на таком же драгоценном седле ехал гетьман. Стройную его фигуру облежала лёгкая серебристая кольчуга, сквозь кольца которой просвечивался малиновый атлас нижнего жупана; стан опоясывал широкий турецкий шелковый пояс; сверх кольчуги надет был нараспашку тёмно-зелёный веницианского бархата, расшитый золотом кунтуш, борты которого пестрели множеством золотых с самоцветами пуговиц; на плечи гетьмана была накинута пурпуровая мантия с большим воротником, схваченная у шеи агрофами, сверкавшими сапфирами и яхонтами; полы мантии покрывали круп лошади и спадали пышными складками почти до земли. На голове у гетьмана красовалась круглая фиолетовая шапочка, опушенная соболем, с двумя белыми расходящимися страусовыми перьями, приколотыми спереди крупными бриллиантами. С левого боку у гетьмана висела знаменитая Владиславская ещё сабля, а с правого прикреплена была к торокам пожалованная теперешним королём булава. Вид гетьмана был величествен и дышал заслуженной гордостью...” [216, с. 470].

Костюм козака запорізького війська має свої особливості, на них вказує і письменник: ”Одетые в гладкие синие жупаны, в смушевых шапках с красным верхом и золотою кистью... К поясу каждого казака прицеплена была кривая сабля, за поясом торчали пистолеты, мушкетеры висели за спиной...” [216, с.241].

Опис одягу козацької голоти схожий як із змалюванням в історичних думках та піснях, так і з характеристиками Д.Яворницького: "...по поганому одязі, що являв собою поєднання польських кунтушів і козацьких жупанів, мужицьких і козацьких жупанів, татарських халатів і жіночих кожушків, можна було впізнати козацьку голоту..." [185, с. 217].

У Д.Яворницького: "...нередко во время войны они одевались в такое платье в какое был одет неприятель..." [226, с. 200]. У народній думі "Про козака Голоту" розповідається, що він убив багатого татарина і надів на себе його одяг.

Письменник правильно відзначає, що костюм запорізького козака включав як елементи суто українського одягу, так і запозичені в інших народів, а в загальному ж мав ту перевагу, що не стримував рухів, був зручний і пристосований до клімату країни.

Щоб точніше показати всю самобутність і своєрідність українського козацтва, М.Старицький знайомить читача із неписаними законами, які існували на Запорізькій Січі, підкреслює, що в них поєднувались і демократизм, і волелюбність, інколи певна жорстокість, але й справедливість. Письменник наводить приклади законів, які діяли під час військових походів, забороняли крадіжки, пияцтво, карали за зраду. Свідченням знання М.Старицьким звичаїв і побуту козацтва є змалювання у творі звичаю брататися, обрядів перед військовим походом, скликання Чорної ради, обрання гетьмана на загальній раді та інше.

Не обходить письменник увагою і певні звичаї та традиції українського народу. Вони описані відповідно до традицій часу, що зображений у романі. Широковідомим, шанованим звичаєм було освячення будинку. М.Старицький описує його у другій частині роману-трилогії. Згадує письменник і поховальний обряд, описуючи похорони дружини Б.Хмельницького.

Про глибоке знання М.Старицьким етнографічного матеріалу свідчать цікаві і детальні описи українських страв, напоїв, інтер'єру житла, описи будинку Б.Хмельницького та інше.

Зображуючи застілля після освячення будинку Б.Хмельницького, письменник пише: “Ось, куме, грибки, ось огирочки, ось лапша, а ось тарань... За рыбой подали великолепные борщи с сушеными карасями, а к ним разные каши; за борщами следовали пироги: были здесь и пироги с грибами, и с капустой, и с гречневой кашей, и с осетриной, и с картофелем. За пирогами потянулись товченыкы из щуки, потравки, коропа с подливою, бигосы из व्यюнов, за ними – вареныки с капустой, за варениками - дымящиеся галушечки... и кваша” [216, с. 314]. Бачимо, що письменник називає всі традиційні для того часу страви, що готувались для святкового столу. Опис їжі козака в дорозі перегукується із українським прислів'ям: “достань-ка из саквов краюху хлеба да сала...” – “хліб та вода – козацька їда”. Традиційними у романі є описи напоїв: хмільного меду, пива, варенухи, узвару, квасів.

Аналіз тексту роману-трилогії показує, що М.Старицький був глибоко обізнаний із особливостями зображуваної епохи і зумів досить правдиво відобразити її у творі. Письменник надзвичайно майстерно зумів відтворити побут, звичаї, традиції, мовне середовище, систему виховання та спосіб життя українського народу доби XVII ст.

Аналіз тексту роману-трилогії “Богдан Хмельницький” та співставлення його з рядом історичних джерел дає змогу стверджувати, що відтворення М.П.Старицьким особливостей епохи XVII ст. базується на глибокому знанні та використанні ним джерельної бази. Це, перш за все, лінгвістичні, фольклорні, етнографічні джерела.

Це дало змогу письменнику відповідно зображуваної доби відтворити мовні особливості, що, на його думку, є однією з найважливіших ознак національної самобутності, національного самовираження кожної нації. У російськомовному творі (написаний він російською мовою з об'єктивних

причин) письменник проводить орнаментацию мовного простору власне українською лексикою. Відповідно до зображуваної епохи у романі-трилогії вжито історизми, фразеологізми, прислів'я та приказки, вирази і слова латинської, польської і турецької мови.

Самобутність епохи XVII ст. підкреслює вдале використання автором власних назв, особливо антропонімів. Відповідно зображуваного періоду вжито нормативну форму найменування людини. Письменник використовує імена та прізвища, які були характерні для певної місцевості (у творі – територія Середнього Подніпров'я).

У романі детально та відповідно до історичної правди змальовано історію запорізького козацтва, його побут, звичаї, традиції. Відчувається присутність самого духу епохи, що знайшла своє відображення в ідеях козацької педагогіки, законах, звичаях Запорізької Січі. Письменник відповідно до традицій часу яскраво змальовує систему козацького виховання, її особливості, закони, традиції, що існували на Запорізькій Січі, спираючись, в першу чергу, а фольклорні та етнографічні джерела.

Значну увагу у романі-трилогії звернено на найменші деталі при змалюванні звичаїв, побуту козацтва. Це, перш за все, зображення одягу, зброї, інших атрибутів козака. Воно базується на глибоких знаннях письменником фольклорних, етнографічних джерел, історичних досліджень.

У романі-трилогії відповідно зображеної доби відтворено звичаї, традиції особливості побуту не тільки козацтва, а й всього українського народу. Це, перш за все, ряд обрядів, змалювання житла, одягу, українських страв, традиційних занять та інше.

Важливо відзначити, що використання письменником фольклорного та етнографічного матеріалу нерозривно пов'язане із головними подіями, що зображуються. М.П.Старицький надзвичайно бережно і відповідально поставився до зображення епохи XVII ст., проїнявся її духом, зумів відтворити весь її колорит, самобутність та особливості.

Отже, аналіз історичної прози М.Старицького дозволяє стверджувати, що пріоритетним напрямком дослідження ним вітчизняної історії стало звернення до проблем історії Визвольної війни середини XVII ст. Погляди М.Старицького на цю проблему відображені у ряді історичних творів: історичній повісті “Облога Буші”, однойменній драмі, драмі “Богдан Хмельницький” та найдовершенішому монументальному полотні – романі-трилогії “Богдан Хмельницький”.

Схема дослідження М.Старицьким історії Визвольної війни вибудовується у певній послідовності: причини Визвольної війни середини XVII ст., її хід та головні битви, проблеми становлення української державності вказаного періоду, історичні постаті та особливості епохи доби XVII ст.

Аналіз першої частини трилогії М.Старицького, роману “Перед бурей”, дає змогу простежити визначені письменником причини Визвольної війни середини XVII ст. Як зазначає М.Старицький, причинами Визвольної війни середини XVII ст. став комплекс соціально-економічних, політичних та ідеологічних чинників, які були характерними для всіх українських земель. На території Середнього Подніпров’я після сеймової ординації 1638 р., в часи так званого “золотого спокою”, склалися особливі умови, що загострили ситуацію життя населення, створили революційну ситуацію і це, зокрема, були: силовий тиск на місцевий вільнолюбний козацький стан, що переважав за своїми пропорціями з-поміж інших земель України, наміри прирівняти цю територію за станом феодального покріпачення до інших територій, що призвело до загострення протиріччя між існуючим вільним виробником та наступом магнатського землеволодіння, в основі якого була виснажлива праця на панщині. У соціальному відношенні – наміри польських владних структур урівняти населення Середнього Подніпров’я з найнижчим станом покріпачених посполитих, наступ у цьому плані на всі категорії населення.

У політичному відношенні – рішучий наступ на козацьке самоуправління, витіснення української козацької старшини з органів управління територією, реєстрових козаків, запровадження чинності польських законів.

У духовному житті – витіснення української мови, освіти, посилення утисків православної церкви і водночас інтенсифікування процесу національної самосвідомості населення, формування особливої ментальності мешканців, наповненої ненависті до загарбників, прагнення будь-що ліквідувати гноблення.

Друга частина роман “Буря”, та частково третя, роман “У пристани”, підкреслюють вміння М.Старицького досліджувати топографію, хронологію, хід головних подій та битв Визвольної війни середини XVII ст.: початок повстання, битви під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Збаражем, Зборовом, Берестечком, Жванцем, Монастирищем. Крім того, характеризують власні погляди письменника на хід війни, спростування ним ряду тверджень про перебільшену роль татарського фактору у військових перемогах козаків та ряду міфів, що склалися навколо Берестецької битви та ін.

Висловлюючи думки щодо проблеми української державності доби XVII ст., М.Старицький акцентує увагу на тому, що Визвольна війна середини XVII ст. стала вершиною державотворчих прагнень українського народу. Втілені в козацькій державі ідеї не були стихійним явищем, а готувались попереднім розвитком українського суспільства.

На основі аналізу тексту роману-трилогії, творчої лабораторії письменника можна припустити, що українська державна ідея була, в певній мірі, вироблена Б.Хмельницьким до початку війни, хоча в ході війни певні підходи щодо її реалізації зазнавали змін. Кінцевою метою її реалізації стала побудова незалежної соборної української держави у її етнічних межах.

Погляд М.Старицького на проблему української державності доби XVII ст. чітко прослідковується за такими напрямками: змалювання факторів, що призвели до визрівання державотворчої ідеї та здійснення конкретних

заходів щодо втілення її в життя, дослідження політичної платформи Б.Хмельницького, зображення зовнішньої політики української держави як одного з найважливіших напрямків її діяльності. Але разом з тим, проблеми державотворення у романі-трилогії висвітлені М.Старицьким не в повній мірі, дещо завуальовано через ряд суб'єктивних та об'єктивних факторів.

Спираючись на історичні джерела, М.Старицький не тільки відтворив події Визвольної війни середини XVII ст., а й в основному достовірно зобразив життя і діяльність Б.Хмельницького та його соратників. Погляди М.Старицького на особу гетьмана можуть слугувати прикладом виваженого, толерантного ставлення до нього та разом з тим різнопланового, всебічного, глибокого дослідження його особи.

М.Старицький, будучи прибічником ідей Просвітництва, важливе значення приділяв дослідженню колориту та особливостей епохи, яку змальовував у художньому творі.

Аналіз тексту роману-трилогії підтверджує глибоке знання письменником особливостей епохи XVII ст.: побуту, звичаїв, традицій, мовного середовища, системи виховання і способу життя українського народу.

Отже, висловлюючи власний погляд на історію Визвольної війни середини XVII ст., М.Старицький наголошує на епохальності, особливій значущості цієї події в долі українського народу як в час, коли вона відбувалася, так і в період життя та творчої діяльності письменника, звертає увагу на потребу її всебічного аналізу, акцентує увагу на використанні значного її виховного потенціалу в час відродження та духовного становлення нації.

ВИСНОВКИ

Серед нової генерації українських національних провідників, що вийшли на історичну арену в добу національно-культурного відродження II половини XIX століття, М.П.Старицький – дослідник та популяризатор історії України, поет і прозаїк, перекладач, драматург, організатор театральної справи, активний громадський діяч – займає визначальне місце.

Його різнопрофільна мистецька діяльність, багатогранний талант, активна громадянська позиція дають змогу говорити про новаторські риси творчості митця та подвижництво в галузі української культури II половини XIX століття.

Важко визначити градацію звершень таких різнопрофільних митців, як М.Старицький, та творчий доробок його як прозаїка має особливу цінність. У добу національно-культурного відродження, пошуку національного ідеалу М.Старицький виступив талановитим дослідником та популяризатором вітчизняної історії, створивши широку художню панораму історії України, що охоплює період від середини XVII до 30-х років XIX століття, що було революційним за своїм змістом у той час.

Власне, це дало підстави стверджувати про оригінальні історичні погляди М.П.Старицького на український історичний процес, окремі періоди та події вітчизняної історії, її місце у загальноісторичному розвитку.

Але, як показує аналіз наукової літератури з теми дисертаційного дослідження, історичні погляди М.Старицького не дістали комплексного і системного вивчення. У більшості праць М.Старицький характеризується лише як популяризатор вітчизняної історії.

На сьогодні немає узагальнюючих праць, які були б присвячені дослідженню історичних поглядів М.Старицького та базувалися на глибокому й комплексному аналізі належним чином ще не оціненої його творчої спадщини.

Водночас проведений аналіз джерельної бази з теми дисертаційного дослідження засвідчує, що вона є достатньою для вирішення сформульованих у дисертації завдань. Зазначені у дисертації групи джерел складають вагоме документальне підґрунтя досліджуваної проблеми. Їх комплексне використання дало можливість досягти мети дисертаційного дослідження – реконструювати та дослідити історичні погляди М.П.Старицького, визначити їх значення для духовного та національного відродження українського народу.

Звернення М.Старицького до історії не було випадковим або епізодичним, а стало результатом всього його життя. Становлення історичного світогляду письменника було тісно пов'язане з конкретно-історичними умовами часу та обставинами особистого життя. Визначальну роль у його формуванні відіграли родове середовище, інтелектуальна та суспільно-політична атмосфера, що його оточувала, ідейні джерела, що живили його душу, а пізніше – творчість. Життєва позиція М.Старицького плекалася на родовому корінні, стрижень якого складала прогресивні традиції сімей Лисенків і Старицьких, де дотримувались українських звичаїв та обрядів, козацьких традицій.

На світогляд майбутнього письменника мали вплив передові ідеї викладачів Полтавської гімназії та Київського університету, особливо інтелектуальне середовище останнього, в якому провідними в кінці 50-х років XIX ст. стали українофільські ідеї, активна участь в діяльності на початку 60-х років XIX ст. Київської громади, громадівська робота, і особливо робота в Київському історичному архіві, участь у роботі Південно-західного відділу Російського географічного товариства, Історичного товариства Нестора-літописця, Наукового товариства імені Т.Шевченка значно вплинули на формування наукового світогляду та історичних поглядів М.Старицького, які знайшли своє відображення в його багатогранній творчості. Праця в архіві, знайомство з історичними документами, вникнення в їхню суть пробудили в ньому інтерес до української історії, загострили національні почуття. Саме тут

він набув досвіду вдумливого дослідника історії України, що пізніше відіграє винятково важливу роль у його роботі з історичними документами, що знайде своє відображення в історичній прозі, дослідженні та популяризації історії України. В цей період життя, коли діяли Валуєвський циркуляр і Емський указ, що носили чітко визначений антиукраїнський характер, М.Старицький робить свій свідомий вибір на користь українства і присвячує йому всю подальшу творчість та діяльність. Саме виходячи з цих обставин, прагнучи досліджувати українську історію і донести її правду до народу, Михайло Старицький вдається до написання художніх творів на історичну тематику, щоб хоч таким чином зберігати пам'ять в українців про їх минувшину. Характерним для М.Старицького був широкий діапазон дослідницьких уподобань, багатогранність наукових запитів, критичність думки, конкретно-історичний аналіз, виваженість до підбору історичних фактів, суворі їх перевірка на основі першоджерел, що й стало в комплексі традицією його наукових досліджень. Письменник стає не просто популяризатором історії України, а й її дослідником. В процесі цих досліджень й складалася система його історичних поглядів.

За час студій над історією України в М.Старицького виробилася власна система опрацювання історичних джерел, сформувалися історіософські погляди, методи наукового дослідження, власне бачення українського історичного процесу.

Історіософські погляди письменника, що сформувалися під впливом ідей Просвітництва, гасел Французької революції та романтичного тла українського відродження доби ХІХ століття, стали підґрунтям його історичної концепції та знайшли відображення у літературній спадщині.

Історіософські пошуки М.Старицький зосередив навколо розробки ряду ідей: ідеї окремішності української історії, визначення місця України в загальноісторичному розвитку, визначення сутності суспільного прогресу, місця і ролі людини, особи, народу в історії, сутності віри та її значення в житті

людини. Це дає змогу говорити не просто про окремі історіософські уявлення письменника, а про своєрідну систему його історіософії.

Розробляючи ідею самобутності українського народу, письменник наголошував на самоцінності й особливостях його звичаїв, традицій, культури. Якщо український народ самобутний, то він має право на власну історію та на власну державу – ця думка пронизує більшість художніх творів письменника. Головним суб'єктом історичного процесу в історіософській концепції М.Старицького виступає народ, який є вершителем історії.

Загалом історіософські пошуки письменника були зосереджені навколо розробки української ідеї, причому не просто як ідеї української культури, а як історичного відображення та історичного принципу існування нації.

М.П.Старицький, виступаючи дослідником української історії, детально прослідковує певні її періоди, особливо добу козацтва, починаючи від козацько-селянських повстань кінця XVI – початку XVII століття до останніх проявів козаччини – Коліївщини та антикріпосницьких рухів 30-х років XIX століття.

Методологічну цінність має й те, що М.Старицький як дослідник дотримувався системності вивчення історичних фактів. Зображуючи ту чи іншу історичну подію, а отже, констатує певний історичний факт, М.Старицький ретельно і всебічно його вивчав, детально аналізував, узагальнював з позицій новітніх на той час поглядів, враховував розмаїття думок та приводив їх до єдиного цілого, в певну історичну систему, давав йому власну оцінку.

Досліджуючи цей період вітчизняної історії, М.Старицький виступив як історик, дав йому власну оцінку, що будувалась на важливих для історичної науки принципах історизму та об'єктивності. Письменником були визначені пріоритети вітчизняної історії, яким він надавав перевагу. Це історія українського козацтва, Визвольної війни середини XVII століття, Коліївщини, антикріпосницькі рухи 30-х років XIX століття, історичні постаті цього періоду – Б.Хмельницький, М.Залізняк, І.Мазепа, У. Кармелюк та інші. Таким

чином, в історичних дослідженнях М.Старицького вималювалася певна схема цілого періоду в історії України, що сміливо пробивалася через офіційну концепцію російської історії.

М.П.Старицький виробив власну концепцію Визвольної війни середини XVII століття, що знайшла відображення у монументальному полотні – романі-трилогії “Богдан Хмельницький”.

Проблеми історії Визвольної війни досліджуються М.Старицьким за певною схемою, що дає змогу прослідкувати цілісне розуміння письменником однієї з визначальних подій української історії, підтверджує талант М.Старицького як дослідника. Ця схема вибудовується у такій послідовності : причини Визвольної війни, її характер, мета, рушійні сили; хід, головні битви Визвольної війни; проблеми становлення української державності вказаного періоду; історичні постаті доби XVII століття; особливості епохи цього періоду.

М.Старицький у першій частині трилогії “Богдан Хмельницький”, романі “Перед бурей”, спираючись на ряд історичних джерел, аналізуючи дослідження істориків, дав власну оцінку становища України напередодні Визвольної війни середини XVII ст., вказав на її глибинні причини та закономірність, чим досить переконливо довів безпідставність ряду міфів, що існували в офіційній російській та польській історіографії.

М.Старицький вказує на територію, що в кінці XVI – на початку XVII століття стала центром визвольних змагань усієї України – це землі Середнього Подніпров’я.

У кінці XVI – на початку XVII століття посилюється наступ Польської держави на права і вольності України й зокрема Середньої Наддніпрянщини, на всіх напрямках суспільного життя – економічному, політичному, духовному. Наслідком цього, як зазначає письменник, стало значне погіршення життя селян, як найбільш чисельної групи населення, а також – міщан, покозаченого населення.

В основі цих процесів, наголошує М.Старицький, лежав комплекс чинників, і, зокрема, центральним було питання перерозподілу родючих земель Середнього Подніпров'я на користь великих польських магнатів, а звідси – перегляд статусу української шляхти, зміна законодавства на користь можновладців.

Михайло Старицький, стверджуючи закономірність початку війни, відзначав, що традиції вольності, які міцно вкорінилися на Середньому Подніпров'ї, приводили до масових виступів проти поневолення, насамперед до покаяння, а згодом – до широкомасштабних повстань, цим самим розвінчав офіційний міф, що склався в польській історіографії, про 1638 – 1648 роки як про роки так званого “золотого спокою”.

У другій частині трилогії, романі “Буря”, що охоплює 1648 – 1653 роки, та частково третій – романі “У пристани” (1653 – 1654 роки) М.Старицький виступив талановитим дослідником-баталістом, створивши вражаючі описи битв під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Збаражем і Зборовом, Жванцем і Берестечком, і цим самим детально, в хронологічній послідовності відтворив історію Визвольної війни від підготовки повстання до головних битв та Переяславської Ради 1654 року.

Реконструюючи головні битви Визвольної війни, М.Старицький як професійний дослідник враховує і найменші деталі. Це стосується опису топографії битв, хронології, кількісного складу польського і козацького війська, зображення військового спорядження тощо.

Крім того, відтворюючи історію Визвольної війни середини XVII ст., висловив власний погляд на її хід, спростував твердження, що зустрічалися у ряді джерел та сучасних йому дослідженнях про перебільшену роль татарського фактора у козацьких перемогах та ряд міфів, що склалися навколо Берестецької битви.

Професіоналізм М.Старицького як дослідника виявився і у трактуванні проблеми висвітлення державотворчих процесів середини XVII століття та

одного з важливих її напрямків – зовнішньополітичної діяльності української козацької держави вказаного періоду.

Проблему української державності доби XVII ст. М.П.Старицьким досліджено за такими напрямками: змалювання факторів, що привели до визрівання державотворчої ідеї та здійснення конкретних заходів щодо її втілення в життя, дослідження політичної платформи Б.Хмельницького, зображення зовнішньої політики української держави, як одного з найважливіших напрямків її діяльності.

М.Старицький називає ряд внутрішніх і зовнішніх обставин, що сприяли виникненню державотворчої ідеї, утвердженню її в суспільній свідомості.

До внутрішніх чинників він відносить усвідомлення більшістю населення тогочасної України загрози втрати своєї самобутності, що було реальним на середину XVII ст., виникнення і визрівання українського козацтва, з появою якого державотворча ідея стала домінуючою, появу в середовищі козацтва лідерів, що відстоювали ідеї автономності та самостійності, певної території, де тривалий час була відсутня міцна централізована влада.

Зовнішнім фактором, що вплинув на визрівання та втілення в життя державотворчої ідеї, на думку М.Старицького, був вплив сусідніх держав, що мали власні інтереси до українських земель. Це, перш за все, агресивні походи кримських татар в українські землі, посилення в них експансії Польщі.

Дослідження зовнішньополітичної діяльності української держави середини XVII ст. М.П.Старицький здійснює в таких напрямках: пошук союзників у війні з Річчю Посполитою; відносини з Росією, Кримським ханством, Туреччиною, Молдавією; визначення місця України в міжнародних відносинах другої половини XVII ст.

Розкриваючи цю проблему, М.Старицький будує висновки на глибоко документальній основі, оптимально співвідносить історичну правду і художній домисел. Звернення письменника до даної проблеми в період XIX століття було

досить цінним ще й тому, що вона не отримала глибокого дослідження в тодішній історіографії.

Хоча на зображення цього напрямку діяльності української держави (про яку в часи життя письменника було неможливо відкрито говорити) мала цензура. Письменник не міг відкрито висловити думки, що розходилися з офіційно прийнятими. Цим пояснюються і певні неточності та ідеалізація окремих історичних осіб і подій.

Михайло Старицький виступив дослідником історичних постатей того часу. Безумовно, головною із них є гетьман Богдан Хмельницький. Життя і діяльність гетьмана зображені досить різнопланово, на глибоко документальній основі. Окрім того, письменник дослідив ті сторони діяльності Б.Хмельницького, на які, як в час написання твору, так і в подальші роки, історики не звертали достатньої уваги. Це, перш за все, гетьман-державотворець, державний будівничий, дипломат, талановитий військовий.

М.Старицький, як вдумливий дослідник, створив такий образ Богдана Хмельницького, що найбільш відповідає історичній правді, всупереч оцінкам офіційних польської, російської історіографії. Він відкинув і заперечив нападки на Б.Хмельницького як на особистість, гетьмана, державного діяча, що зустрічалися і в художній літературі. Письменник зобразив Б.Хмельницького широкопланово, комплексно, всупереч тенденції фрагментарного зображення гетьмана, що існувала в тогочасній історіографії і в певній мірі збереглася й сьогодні. Така оцінка М.Старицьким ролі гетьмана в українській історії може слугувати прикладом виваженого, толерантного ставлення до особи гетьмана для сучасних дослідників та письменників.

У більшості історичній правді відповідає і трактування М.Старицьким життя й діяльності інших історичних осіб епохи XVII століття.

Підтвердженням думки про те, що М.Старицький виступив дослідником української історії, є зображення і дослідження ним історичної епохи, найменших її деталей: особливостей мови, побуту, звичаїв тощо. М.Старицький

бережно і відповідально ставився до зображення епохи XVII століття, так би мовити, “вжився в неї”, зумів відтворити весь її колорит.

Аналіз текстів художніх творів та співставлення їх з рядом історичних джерел дає змогу стверджувати, що відтворення М.Старицьким особливостей епохи XVII ст. базується на глибокому знанні та використанні джерельної бази. Це лінгвістичні, фольклорні, етнографічні джерела.

Письменник відтворює мовні особливості доби XVII століття, що є однією з важливих ознак національної самобутності та національного самовираження народу. Хоча твір написано російською мовою, письменник проводить орнаментацию мовного простору роману-трилогії власне українською лексикою. Відповідно до епохи у творі вжито історизми, фразеологізми, прислів'я та приказки, вирази латинською, турецькою, польською мовами.

Самобутність епохи XVII століття розкриває вживання автором власних назв, особливо антропонімів, форм найменування людини, козацьких прізвищ.

Михайло Старицький показав себе знавцем і дослідником історії запорізького козацтва, його побуту, звичаїв, традицій. В історичній прозі письменника відчувається присутність самого духу епохи, що відображається в ідеях козацької педагогіки, законах, звичаях Запорізької Січі, найменших деталях побуту запорізьких козаків.

Важливо, що використання письменником етнографічного та фольклорного матеріалу нерозривно пов'язане з головними подіями, що зображуються, доповнює та збагачує їх. Це робить історичні погляди М.Старицького надзвичайно цінними, ще раз доводить думку про те, що М.Старицький у добу національного відродження України виступив вдумливим і професійним дослідником її історії.

Таким чином, погляд М.Старицького на український історичний процес, основу якого визначає державницька ідея та ідея соборності українських земель, вирізнявся цілісним баченням історії України. Його історичні погляди,

що знайшли своє відображення в історичних прозових творах, є цінними, як носії величезного обсягу джерельної інформації. Він окреслив коло основних проблем історії України, що потребували вивчення, мав ряд сміливих думок стосовно державності й соборності українських земель, важливих висновків, що стали відправними точками для наукових досліджень і художнього відображення та осмислення їх у творах українських письменників, започаткував нові підходи до жанру історичного роману, стимулював творчу наукову і письменницьку думку. М.Старицький репрезентував перед світовим товариством правдиву власну оригінальну концепцію українського минулого, що сміливо пробивалася через офіційну імперську думку та заперечувала ряд її міфів, чим відіграв важливу роль у пробудженні національної свідомості, самоутвердженні української нації і створенні передумов соборності українських земель й державності України.

Авторка далека від думки про вичерпне висвітлення такої широкої і об'ємної теми в межах дисертаційного дослідження. Чекають на глибокий аналіз романи М.Старицького, які донедавна були ненадруковані ("Молодость Мазепы", "Руина"). На звернення і неупереджене вивчення заслуговує проблема української державності, дослідження антикріпацьких рухів 30-х років ХІХ століття, феномену народного повстання тощо.

Історичні погляди М.П.Старицького мають високий виховний потенціал. І сьогодні, в час формування нової національної ідеї, виховання у її дусі нового покоління українців, можуть стати важливим ідейним джерелом цього складного і багатогранного процесу. Тому доцільним було б більш детальне, а не оглядове вивчення історичної прози М.Старицького в курсі шкільної програми з української літератури. А звідси виникає потреба перевидання, перекладу ряду історичних прозових творів М.Старицького та їх широке використання в навчальному процесі з історії України.

У дисертаційному дослідженні запропоновано власні методологічні підходи до проблеми співвідношення художнього домислу й історичної правди

у художньому історичному творі, що базувалися на порівняльному аналізі, співставленні, дослідженні творчої лабораторії письменника. Але ця проблема досить багатогранна і висловлені думки повністю не вичерпують її висвітлення. Безумовно, наступні дослідження, можливо, матимуть й інше бачення аспектів проблеми, інші підходи до її дослідження.

Глибокого вивчення та опублікування потребують і архіви письменника, що містять надзвичайно цінний матеріал як для дослідження особи та творчості М.Старицького, так і всієї епохи ХІХ століття.

Викладений у дисертації матеріал може бути використаний для висвітлення тих сторін діяльності М.П.Старицького, що довгий час залишалися малодослідженими. А це, перш за все, дослідницька та популяризаторська діяльність в галузі історичної науки, оригінальні історичні погляди. Отримані результати дослідження значно збагатять експозицію меморіального музею М.Старицького, що знаходиться на батьківщині письменника, музею М.Старицького у м. Києві.

Методика пошукової роботи, що застосовувалась у дослідженні, може бути використана в процесі розгляду історичних поглядів, життя та творчої діяльності інших письменників, твори яких присвячені історичній тематиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Старицький М.П. Богдан Хмельницький. Чорнові нотатки до твору про часи Хмельницького// Відділ рукописів Інституту літератури імені Т.Шевченка НАН України (далі ВРІЛ НАНУ). - Ф.15. – Спр. 12. – 1 арк.
2. Старицький М.П. Виписки з історичних праць до романів і драми “Богдан Хмельницький”, характеристика героїв// ВРІЛ НАНУ. - Ф.15. – Спр. 13. - 36 арк.
3. Старицький М.П. План роману “Богдан Хмельницький”// ВРІЛ НАНУ.- Ф.15. – Спр. 15. – 23 арк.
4. Старицький М.П. План до роману і драми “Богдан Хмельницький”// ВРІЛ НАНУ. - Ф.15. – Спр. 14. – 9 арк.
5. Старицький М.П. Бурелом. План роману// ВРІЛ НАНУ. - Ф.15. – Спр. 21. – 13 арк.
6. Старицький М.П. Гайдамаки. План повісті// ВРІЛ НАНУ. - Ф.15. – Спр. 26. – 4 арк.
7. Старицький М.П. Кармелюк. Проспект окремих глав роману// ВРІЛ НАНУ. - Ф.15. – Спр. 36. – 5 арк.
8. Старицький М.П. Розгорнутий план драми “Облога Буши”// ВРІЛ НАНУ. - Ф.15. – Спр. 91. – 92 арк.
9. Старицький М.П. Записна книжка за 1891// ВРІЛ НАНУ. - Ф.15. – Спр. 142. – 244 арк.
10. Старицький М.П. Записна книжка 1884-1885// ВРІЛ НАНУ. – Ф.15. – Спр. 132. – 75 арк.
11. Старицький М.П. Записна книжка 1887-1889// ВРІЛ НАНУ. - Ф.15. – Спр. 132. – 81 арк.
12. Старицький М.П. Записна книжка// ВРІЛ НАНУ. - Ф.15. – Спр. 134. – 24арк.

13. Старицький М.П. Записна книжка// ВРІЛ НАНУ. - Ф.15. – Спр. 136. – 88арк.
14. Старицький М.П. Записна книжка за 1899р.// ВРІЛ НАНУ. - Ф.15. – Спр. 140. – 128 арк.
15. Стешенко О.М. З творчої лабораторії М.П.Старицького// ВРІЛ НАНУ. - Ф.15. – Спр. 160. – 128 арк.
16. Старицький М.П. Источники: список книг 1648 г.// ВРІЛ НАНУ . - Ф.15. – Спр. 210. – 1 арк.
17. Конспект з історії Франції// ВРІЛ НАНУ. - Ф.15. – Спр. 24. – 42 арк.
18. Довідка про твори М.Старицького// ВРІЛ НАНУ. - Ф.15. – Спр. 109. – 2 арк.
19. Матеріали до життєпису М.П.Старицького// ВРІЛ НАНУ . - Ф.15. – Спр. 148. – 2 арк.
20. Паньківський С. Михайло Петрович Старицький. Спогади// ВРІЛ НАНУ. - Ф.15. – Спр. 151. – 12 арк.
21. Стешенко О.М. Біографія М.П.Старицького// ВРІЛ НАНУ. - Ф.15. – Спр. 153. – 25 арк.
22. Старицька Л.М. Спогади про М.П.Старицького// ВРІЛ НАНУ. - Ф.15. – Спр. 154. – 6 арк.
23. Стешенко О., Старицька Л. Спогади про М.П.Старицького// ВРІЛ НАНУ. – Ф.15. – Спр. 156. – 9 арк.
24. “Главное управление по делам печати”. Дозвіл на постановки драми “Богдан Хмельницький”// ВРІЛ НАНУ. – Ф.15. - Спр. 177. – 1 арк.
25. Антонович К.М. Спогади про М.Старицького// ВРІЛ НАНУ. – Ф.15 . – Спр. 150. – 11 арк.
26. Замітки про зв'язки М.Старицького з М.Драгомановим// ВРІЛ НАНУ. – Ф.15. – Спр. 162. – 2 арк.
27. Старицький М.П. Зо мли минулого // Твори: У 6-ти т. - К.: Дніпро, 1990. - Т. 6. – С. 362-381.

28. Старицький М.П. До біографії М.В.Лисенка // Твори: В 6-ти т. - К.: Дніпро, 1990. - Т. 6. - С. 381-422.
29. Старицький М.П. Лист до Ц.О.Білиловського // Твори: В 6-ти т. - К.: Дніпро, 1990. - Т. 6. - С. 543-554.
30. Старицький М.П. Листи // Твори: В 6-ти т. - К.: Дніпро, 1990. - Т. 6. - С. 424-636.
31. Старицький М.П. Лист до М.Стороженка// ВРІЛ НАНУ. - Ф. 15. - Спр. 131. - 2 арк.
32. Старицький М.П. Лист до Д.Яворницького// ВРІЛ НАНУ. - Ф. 15. - Спр. 476. - 3 арк.
33. Старицький М.П. Лист до Косач О.П.// ВРІЛ НАНУ. - Ф. 15. - Спр. 444. - 2 арк.
34. Пастухов Н. Лист до М.Старицького// ВРІЛ НАНУ. - Ф. 15. - Спр. 284. - 2 арк.
35. Старицький М.П. Лист до І.Я.Франка // Твори: В 6-ти т. - К.: Дніпро, 1990. - Т. 6. - С. 457
36. Старицький М.П. Богдан Хмельницький: Трилогія. - К.: Дніпро, 1987. - Кн. 1: Перед бурей. - 646 с.; Кн. 2: Буря. - 571 с.; Кн. 3: У пристани. - 606 с.
37. Старицький М.П. Молодоть Мазепи. Руїна. - К.: Український центр духовної культури, 1997. - 984 с.
38. Старицький М.П. Останні орли. - К.: Дніпро, 1968. - 702 с.
39. Старицький М.П. Разбойник Кармелюк. - К.: Дніпро, 1988. - 687 с.
40. Старицький М.П. Облога Буші. // Твори: У 8-ми т. - К.: Дніпро, 1965. - Т.5. - 745 с.
41. Старицький М.П. Буря. У пристани. II, III частини роману "Богдан Хмельницький"// ВРІЛ НАНУ. - Ф.15. - Спр. 17. - 208 арк.
42. Старицький М.П. Богдан Хмельницький (1894). Вирізки з газети "Московский листок"// ВРІЛ НАНУ. - Ф.15. - Спр 18. - 6 арк.

43. Старицкий М. Буря, II ч. роману “Богдан Хмельницький”, першодрук, вирізки з газети “Московский листок” // ВРІЛ НАНУ. - Ф.15. – Спр. 19. – 70 арк.
44. Старицький М. Заклята печера. Повість// ВРІЛ НАНУ. - Ф.15. – Спр. 31. – 20 арк.
45. Старицький М. Кармелюк. Роман. Окремі сторінки писані Л.Старицькою// ВРІЛ НАНУ. - Ф.15. – Спр. 37. – 96 арк.
46. Старицкий М. Молодость Мазепы. Окремі сторінки писані Л.Старицькою// ВРІЛ НАНУ. - Ф.15. – Спр. 41. – 140 арк.
47. Старицький М.П. Облога Буші. Повість// ВРІЛ НАНУ. - Ф.15. – Спр. 44. – 100 арк.
48. Старицкий М.П. Последние орлы. Роман// ВРІЛ НАНУ. - Ф.15. – Спр. 50. – 152 арк.
49. Старицкий М.П. Руина. Першодрук газети “Московский листок”// ВРІЛ НАНУ. - Ф.15. – Спр. 55. – 72 арк.
50. Старицкий М.П. Великая Руина. Роман, окремі сторінки виправлені Л.Старицькою// ВРІЛ НАНУ. - Ф.15. – Спр. 56. - 104 арк.
51. Старицький М.П. Додатки до роману “Руина”// ВРІЛ НАНУ. – Ф.15. – Спр. 57. – 14 арк.
52. Старицький М.П. Богдан Хмельницький. Драма без початку і кінця// ВРІЛ НАНУ. – Ф.15. – Спр. 70. – 109 арк.
53. Старицький М. Богдан Хмельницький. Драма, копія з поправками і дописками автора// ВРІЛ НАНУ. – Ф.15. – Спр. 171. – 126 арк.
54. Старицький М.П. Байки Крилова: 1. Гуси; 2. Наймит та хазяїн // Нива. - 1865. - № 20. – С. 311-312.
55. Старицький М.П. З Лермонтова: 1. Вітрило; 2. Оповиті млою; 3. Як жито хвилями хвилюється і грає // Нива. - 1865. - № 17. – С. 262-264.
56. Старицький М.П. Заврядне оповідання (з Огарьова) // Нива. – 1865. - № 18. – С. 279-280.

57. Старицький М.П. З Гейне: 1. На скелі північній та голій. 2. Хвилю тільки прилине.// Нива. - 1885. - № 19. – С. 294-295.
58. Старицький М.П. Казки Андерсена: З короткою його життєописсю . - К.: В друк. І.А.Давиденко, 1873. – 362 с.
59. Старицький М.П. Байки Крилова: Вибрав і переклав М.Старицький. - К: Тип М.П.Фрица, 1874. - 48 с.
60. Старицький М.П. Пісня про царя Івана Васильовича, молодого опричника та отважного крамаренка Калашника (з Лермонтова) - Київ: Тип М.П.Фрица, 1875. - 24 с.
61. Старицький М.П. Сербські народні думи і пісні. Чиста виручка на користь братів слов'ян. Часть перва. Думи юнацькі. - К.: Тискарня В.І.Давидченка, 1876. – VI – III, - 422 с.
62. Старицький М.П. Поетична творчість. Драматична творчість.-К.: Наукова думка, 1987. - 576 с.
63. Старицький М.П. З давнього зшитку. Пісні і думи. Вид. Л.В.Ільницького. - Київ.: Тип. Т.Т.Корчак-Новицького, 1881. - III, III, - 145с.
64. Старицький М.П. Гамлет, принц Данський. Трагедія у V діях В.Шекспіра - Київ: Тип. Г.Т.Корчак-Новицького, 1882. – V., 201 с.
65. Старицький М.П. Гетьман // Літературно-науковий вісник. - 1906. -Т. 34. - кн. 5. - С. 213-214.
66. Старицький М.П. Богдан Хмельницький: Історична драма в V-ти діях і 6-ти одмінах з апофеозом // Киевская старина. - 1897. - Т. 57. - Кн. 4. - С. 78-123; Кн. 5 - С. 208-289.
67. Старицький М.П. Маруся Богуславка: історична драма // Киевская старина. - 1889. -Кн. 11. - С. 185-227; Кн. 12. - С. 323-380.
68. Старицький М.П. Оборона Буші: Іст.драма в 5 діях і 6 одмінах (з часів Хмельниччини) // Киевская старина. - 1899. - Т. 64.- Кн. 3.- С. 325-396; Т. 65. - Кн. 4. - С. 32-74.

69. Старицький М.П. Остання ніч: Історична драма в 2 картинах // Киевская старина. - 1899. - Т. 67. - Кн. 10. - С. 50-92.
70. Шаповал І.М. Згадка про знайомство Яворницького Д.І. із Старицьким М.П.// Центральний державний архів-музей літератури та мистецтв. – Ф.228. – Оп.І. – Спр. №1. – 3 арк.
71. Донесення Київському окремому цензору про заборону видання віршів М.Старицького // Центральний державний архів-музей літератури та мистецтв. – Ф.256. – Оп.І. – Спр. №35. – 28-30 арк.
72. Михалевич О.І. Спомини про Київську Громаду// Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського. – Ф.10. – Спр.5804. – 5 арк.
73. Про п'єсу М.Старицького “Облога Буші” (дані про історію створення, публікації, зауваження) // Музей М.П.Старицького. – Спр.2. – 1 арк.
74. Старицька-Черняхівська Л.М. Варіант біографії М.П.Старицького // Музей М.П.Старицького. – Спр.1106. – 21 арк.
75. Бичалець А. Матеріали судової справи між М.П.Старицьким та І.Александровським // Музей М.П.Старицького. – Спр.222. – 48 арк.
76. Архив Юго-Западной России. - К., 1861. – Т.2. – Ч.2; 1863. – Т.1. – Ч.3., 1867. – Т.1. - Ч.4; 1888. – Т.2. - Ч.2.; 1890. – Ч.2. – Ч.7.
77. Документы об Освободительной войне украинского народа 1648 – 1654, – К.: Наукова думка, 1965. - 827с.
78. Документи Богдана Хмельницького. - 1648 - 1657 рр. - К.: Акад. наук УРСР, 1954. – 740 с.
79. Літопис Гадяцького полковника Г.Грабянки. - К.: Знання, 1992. – 192 с.
80. Величко С.В. Літопис: В 2-х т. / Відп. ред. О.В.Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – 371 с.
81. Літопис Самовидця . – К.: Наукова думка, 1971. – 204 с.
82. Дневник Симеона Окольского // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К.: Б.м.в. 1896. - Вып.2.

83. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. Пер. з фр. вид. 1663 р. – К.: АН УРСР, 1960. – 196 с.
84. Боплан Г. Опис України. // Г.Л. де Боплан. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. – Львів: Каменяр, 1990. – 300 с.
85. Александровский И. Драматурги-хищники // Мировые отголоски. - 1897. - № 130. - 13(25) мая.
86. Борковський О. З поводу розвідок д.д. Гримача // Зоря. - 1897. - №21. - С.419-420.
87. Мордовцев Д. Дорогу правде! // Санкт-Петербургские Ведомости. - 1901. - 9(22) декабря.
88. Костомаров М. Не судилось. Драма М.Старицького. Рец. // Киевская старина. - 1883. - № 9-10. - С. 237-300.
89. Клен Я. Лист про український театр М.Старицького в Москві // Зоря. - 1889. - № 5. - С. 87.
90. Сумцов М.Ф. М.П.Старицкий как драматург (из области литературных споров) // Известие отделения русского языка и словесности имперской Академии наук. - ТХІІІ.- 1908. - Кн. 3. - С. 70-85.
91. Кобринська О. Не ходи, Грицю на вечорниці (драма Старицького і народна пісня) // Неділя. - 1911. - № 8. - С. 2.
92. [Без підп.] М.Старицький. Богдан Хмельницький. Рец. // Русское богатство. - 1897. - № 9. - С. 33-36.
93. Про присудження премії М.П.Старицькому за драму “Богдан Хмельницький” // Зоря. - 1896. - № 3. - С. 60.
94. Франко І.Я. Михайло Петрович Старицький // Зібрання творів: У 50-ти т.- К.: Наукова думка, 1982. - Т. 33. - С. 230-278.
95. Франко І.Я. З останніх десятиліть ХІХ віку. // Зібрання творів: У 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 41. – С.365-383.
96. Бедзик Д. Михайло Старицький // Літературний журнал. - 1939. - № 4. - С. 117-119.

97. Сокирко Л. М.П.Старицький // Літературна критика. - 1940. - №11-12. - С.61-75.
98. Стешенко О. Тканина життя (100-річчя з дня народження Михайла Старицького) // Літературний журнал. - 1940. - № 11-12. - С. 171-192.
99. Короткевич Е. Светлый ум, большое сердце // Правда Украины. – 1944. – № 82.
100. Рильський М. Михайло Старицький // Київська правда. - 1944. - № 84.
101. Мороз З. М.П.Старицький (1840-1904) // М.Старицький. Вибрані твори. - К.: Держлітвидав України, 1950. - С. 3-31.
102. Скрипник І. М.П.Старицький (1840-1904)// М. Старицький. Вибрані твори. – К.: Держлітвидав України, 1950. – С. 3-22.
103. Кобилецький Ю.М. Старицький – співець слов'янства. //Україна. - 1944. - № 5-6. - С. 33-34.
104. Конвісар В. Полум'яний поклик до слов'ян // Вільна Україна. – 1945. – № 40.
105. Ленюк Л. Слов'янська тема в поезії М.Старицького // Радянське літературознавство. - 1958. - № 4. - С. 53-60.
106. Погорілий О. Старицький як поет // Радянська Україна. - 1940. - 19 грудня.
107. Русанівський М. Поезія М.П.Старицького // Літературна газета. - 1940. - 15 листопада.
108. Мар'яненко І.О. Михайло Петрович Старицький // І.О.Мар'яненко. Минуле українського театру. - К.: Мистецтво, 1953. - С. 92-95.
109. Киселев М. О творческом наследии освоения классики на сцене. По поводу неопубликованной пьесы М.Старицкого “Крест жизни” // Правда Украины. - 1955. - № 80.
110. Куриленко І. Драма М.П.Старицького “Крест жизни” // М.Старицький, Крест жизни. - К.: Держлітвидав України, 1956. – С. 3-10

111. Сиротюк Н. Исторические произведения М.Старицкого // М.Старицкий. Разбойник Кармелюк. Исторический роман. - К.: Молодь, -1957. - С. 785-807.
112. Сокирко Л. Образ Богдана Хмельницького в українській драматургії // Державний інститут театрального мистецтва УРСР ім. І.Карпенка-Карого. Наукові записки. - К., 1958. - Вип. 1. - С.221-225.
113. Сокирко Л.Г. М.П.Старицький. Критико-біографічний нарис. - К.: Держлітвидав, УРСР, 1960. - 171 с.
114. Калениченко Н.Л. Михайло Старицький. Проза // Історія української літератури: У 8-ми т. - К., 1969. - Т. 4. - Кн. 2. - С. 47-51.
115. Левченко М.О. Випробування історію: Український дожовтневий роман. - К.: Дніпро, 1970. - 260 с.
116. Олійник В.І. Повість про Коліївщину М.Старицького та “Гайдамаки” Т.Шевченка // Радянське літературознавство. - 1964. - № 1. - С. 106-112.
117. Тищенко В.І. Джерела роману М.П.Старицького “Розбійник Кармелюк” // Радянське літературознавство. - 1967. - № 5. - С. 32-36.
118. Тищенко В.І. Кармелюк у фольклорі, літературі, мистецтві.: Методична розробка. - Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут – Хмельницький, 1981. - 35 с.
119. Тищенко В.І. Велика проза про Кармелюка // Радянське літературознавство. - 1979. - № 2. - С. 27-35.
120. Зленко Г.Д. Не судилося... // Вітчизна. - 1964. - № 3. - С. 214-215.
121. Зленко Г.Д. Насущного ради // Г.Д.Зленко. Нетлінне. - Одеса, 1968. - С. 63-66.
122. Камишанченко М. Михайло Старицький. Літературний портрет. - К.: Дніпро, 1968. - 112 с.
123. Сиротюк М. Трилогія М.Старицького “Богдан Хмельницький” // М.Старицький. У пристани. - К.: Дніпро, 1961. - С. 630-639.

124. Подолина І. Повість “Облога Буші” М.Старицького // Дивослово. - 1994. - № 3. - С. 45-47.
125. Баран Є. Хмельниччина: спроби осмислення // Друг читача. – 1992. – 15 січня. – С. 1-5.
126. Цуркан І. Фольклорна стихія роману М.Старицького “Розбійник Кармелюк”// Українська мова і література в школі – 2001. - № 5. - С. 59-62.
127. Цуркан І. Духовна близькість душ (творча співпраця М.Старицького і Л. Старицької-Черняхівської) // Українська мова і література в загальноосвітній школі. - 2001. - №1. - С. 48-51.
128. Левчик Н.В. Жанрова своєрідність поезії М.П.Старицького // Розвиток жанрів в українській літературі ХІХ – початку ХХ століття. - К., 1986. - С. 259-273.
129. Левчик Н.В. Жанровые и образно-стилевые особенности поэзии М.П.Старицкого: (к проблеме традиции и новаторства): Автореф.дис. ... канд.филол.наук / АН УССР. Ин-т лит. им. Т.Г.Шевченко. - К., 1987. - 17 с.
130. Левчик Н.В. Традиційне й нове в стилі М.П. Старицького-поета // Індивідуальні стилі українських письменників ХІХ – початку ХХ століття. - К., 1987. - С. 198-232.
131. Левчик Н.В. Історична проза М.Старицького // Слово і час. - 1990. - № 12. - С. 38-44.
132. Левчик Н.В. Повернення з небуття (романи “Молодость Мазепы” і “Руина” в контексті світоглядно-естетичних концепцій історичної прози М.Старицького) // Михайло Старицкий. Молодость Мазепы. Руина. – К.: Український Центр духовної культури, 1997. – С. 3-17.
133. Стеценко О. Така його доля (Штрихи до портрета М.Старицького) // Дивослово. - 1997. - № 11.- С. 46-48.
134. Барабан Л.І. М.Старицький і культурно-національне оточення // Народна творчість і етнографія. - 1990. - № 6. - С. 62-67.

135. Хорунжий Ю. Утвердження. Художньо-документальна повість про М.Старицького // Дніпро. - 1987. - № 5. – С.14-66.
136. Тищук Т.В. Трилогія М.П.Старицького “Богдан Хмельницький” в контексте українсько-руських літературних зв'язей. – Автореф. дисс. канд. фил. наук. - К., 1990. - 16 с.
137. Поліщук В.Т. Зі студій над класиками. Літературознавчі статті. – Черкаси, 2001. – 205 с.
138. Цибаньова О. Лаври і терни... Життєвий і творчий шлях Михайла Старицького. – К.: Укр. держ. центр культурних ініціатив, 1996. – 185 с.
139. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницький // Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования. – С.-Пб., 1904. – Кн. 4. – Т.11. – 552 с.
140. Максимович М.А. Письма о Богдане Хмельницком // Собрание сочинений: В 3 т. – К., 1876. – Т.1. – С. 395 - 474.
141. Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши (1340 – 1654). в 2-х т.– К., 1888. – Т. 2-3.
142. Антонович В.П. Твори. Повне видання., в 2-х т. – К.: УАН, 1932. – Т.1. – 313 с.
143. Дорошенко Д. Нарис історії України: В 2 кн. – К.: Глобус, 1991. – Кн.2. - 349 с.
144. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8. – 628 с.
145. Драгоманов М. Козаки. – Львів, 1906. – 267 с.
146. Хоткевич Г. Богдан Хмельницький, гетьман України. (Передрук. Альбом історичних портретів. – [Львів, 1909-1910]: - Друкарня Уділова. Львів. (без року). – К.: Дніпро, 1991. – С. 7-61.
147. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659 рр. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. – К.: Дніпро, 1997. – 304 с.

148. Соловйов С. Малоросийское козачество до Хмельницького // Русский вестник. – 1859. – Т. 26. – С. 178–179.
149. Соса П.П. Михайло Старицький – наш земляк // Краєзнавець Черкащини. – Черкаси, 1991. – С. 3-6.
150. Хорунжий Ю. Старицькі: постаті в родинному інтер'єрі // Літературна Україна. – 1990. – 13 грудня.
151. Старицький М.П. Пан-капитан. Из галереи старых портретов // Твори: В 6-ти т. – К.: Дніпро, 1990. – Т.6. – С. 172-197.
152. Старицький М.П. Не судилось // Старицький М.П. Поетичні твори; Драматичні твори. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 124-202.
153. Свідоцтво про шлюб М.Старицького з С.В.Лисенко. Оригінал// ВРІЛ НАНУ. – Ф.15. – Спр. 115. – 1 арк.
154. Зубков С.Д. Михайло Старицький // М.Старицький. Поетичні твори; Драматичні твори. - К.: Наукова думка, 1987. - С. 5-27.
155. Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – 816 с.
156. Палієнко М. Київська громада у суспільному та науковому житті України// Київська старовина. - 1998. - № 2. - С. 49-84.
157. Старицький М.П. Лист до І.Франка // Твори: У 8-ми т. – К.: Дніпро, 1965. – Т.8. – С. 637-638.
158. Хорунжий Ю. Старицький – новатор // Молодь України. – 2000. - 12 грудня.
159. Старицький М.П. Двері, двері замкніть!...// Поетичні твори; Драматичні твори. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 121.
160. Максименко М.Т. Поетичні твори М.Старицького // Старицький М.П. Поетичні твори; Драматичні твори. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 518-522.
161. Старицький М.П. Поезії. 1861-1904. – Київ: Друк. С.А.Борисова, 1908. – 471 с.

162. Старицький М.П. Лист до М.Коцюбинського // Твори: У 8-ми т. – К.: Дніпро, 1965. – Т.8. – С. 651.
163. Коцюбинський М. Лист до М.Старицького // Твори: У 6-ти т. – К.: Дніпро, 1961. – Т. 5. – С. 389.
164. Старицький М.П. Гетьман // Літературно- науковий вістник. – 1906. – Т. 34. – кн 5. – С. 213-214.
Старицький М.П. Хрещенська ніч // Поетичні твори; Драматичні твори. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 98-100.
165. Старицький М. “Morituri”. Поема. III-IV/1903// ВРІЛ НАНУ. – Ф.15. – Спр. 14. – 36 арк.
166. Букач М. Культурно-освітній розвиток України в Російській імперії // Історія України. – 2001. – № 39. – С. 2-3.
167. Старицький М.П. Доповідь на Першому Всеукраїнському з'їзді сценічних діячів // Твори: У 6 – ти т. – К.: Дніпро, 1990. – Т.6. – С.356 – 362.
168. Старицький М.П. Лист до І.Кондратьєва // Твори: У6 – ти т. – К.: Дніпро, 1990. – Т.6. – С. 503 – 504.
169. Збірник музею діячів науки та мистецтва України. – К., 1930. – Т.1. – С. 125 – 140.
170. Старицький М.П. Лист до М.Старицької // Твори: У 8 – ми т. – К.: Дніпро, 1956. – Т. 8. – С. 547.
171. Старицький М.П. Маруся Богуславка // Поетичні твори; Драматичні твори;. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 335 – 450.
172. Апанович О. Маруся Богуславка – історична постать// Наука і життя. – 1965. - №3 –5.
173. Старицький М.Мазепа, драма без кінця// ВРІЛ НАНУ. - Ф.15. – Спр. 85. – 22 арк.
174. Палієнко М.Київська громада у суспільному та науковому житті України// Київська старовина. – 1998. – №2. – С. 49 – 84.

175. Рада. Український альманах на 1883 рік. Частина перша. Видання М. Старицького. – Київ. – С. 443 – 444.
176. Старицький М.П. Лист до Російської академії наук // Твори: У 8 – ми т. – К.: Дніпро, 1965. – Т. 8. – С. 541 – 543
177. Бібліографічний покажчик творів М.Старицького// Твори: У 6 – ти т. – К.: Дніпро, 1990. – Т. 6. – С. 739 – 824.
178. Старицький М.П. Лист до Драгоманова// Твори: У 8 – ми т. – К.: Дніпро, 1956. – Т. 8. – С. 442 - 443.
179. Грицак Я. Наукове товариство ім. Т.Шевченка // Довідник з історії України. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.
180. Старицький М.П. Лист до І.Франка // Твори: У 8 – ми т. – К.: Дніпро, 1956. – Т. 8. – С. 636.
181. Старицький М. Духовное завещание// ВРІЛ НАНУ. – Ф. 15. – Спр. 117. - 6 арк.
182. Виписка із метричної книги про смерть М.П. Старицького// ВРІЛ НАНУ. – Ф. 15. – Спр. 116. – 1 арк.
183. Бойченко І.В. Філософія історії. – К.: Знання, КОО, 2000. – 723с.
184. Мельник Л. Вплив ідей Просвітництва та Французької революції на Україну// Історія України. – 2001. - № 8 (травень). – С. 1-3.
185. Старицький М.П. Богдан Хмельницький: трилогія. – К.: Молодь, 1964. – Кн.1.: Буря. – 654с.
186. Антонович М. Національно-політичні наслідки поступу Кирило-Мефодіївського братства // Генеза. - 1995. - № 1-3. - С. 135-140.
187. Старицький М.П. До слов'ян // Старицький М.П. Поетичні твори. Драматичні твори. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 37 – 38.
188. Мортель Р. Романтичний сюжет // Мартель Р., Борщак І. Іван Мазепа: життя і пориви великого гетьмана. – М, 1833. – 256с.
189. Старицький М.П. Лист до М.Костомарова // Твори: У 8-ми т. – К.: Дніпро, 1965. – Т. 8. – С. 594.

190. Демьяновская Л. Михайло Старицкий и его трилогия “Богдан Хмельницкий” // Старицкий М.П. У пристани. – К.: Дніпро, 1965. – С. 587-605.
191. Старицький М.П. Лист до Білиловського // Твори: У 8-ми т. – К.: Дніпро, 1965, - С. 578.
192. Старицький М.П. Лист до Д.Яворницького// ВРІЛ НАНУ. – Ф. 15. – Спр. 478. - 3 арк.
193. Старицький М.П. Лист до Д.Яворницького// ВРІЛ НАНУ. – Ф. 15. – Спр. 477. - 3 арк.
194. Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши. – М., 1888. – Т. 2-3.
195. Буцинский П.Н. О Богдане Хмельницком. – Харків, 1982. – 286 с.
196. Старицький М.П. Лист до П.Куліша // Твори: У 8-ми т. – К.: Дніпро, 1965. – Т.8. – С. 521 –522.
197. Старицький М.П. Листи // Твори: У 6-ти т. – К.: Дніпро, 1990. – Т.6. – С. 442 –636.
198. Старицький М.П. Лист до В. Антоновича // Твори: У 8-ми т. – К.: Дніпро, 1965. – Т.8. – С. 565 –566.
199. Лист Д.Яворницького до М.Старицького// ВРІЛ НАНУ. – Ф. 15. – Спр. 497. - 4 арк.
200. Марко Вовчок. Оповідання // Марко Вовчок. Оповідання, казки, повісті, роман. – К.: Наукова думка, 1983, - С. 35-155.
201. Гребінка Є. Твори // Гребінка Є., Гулак-Артемівський П. Твори. – К.: Наукова думка, 1984. – 606 с.
202. Свидницький А. Твори. – К.: Наукова думка, 1985. – 576 с.
203. Нечуй-Левицький І.С. Повісті та оповідання. – К.: Наукова думка, 1986. – 636с.
204. Мирний Панас. Твори: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1989. - Т.2. – 634с.
205. Грабовський П. А. Твори. – К.: Молодь, 1965. – 274 с.
206. Українка Леся. Твори: У 2-х т. - К.: Наукова думка, 1987. – Т. 1. – 721 с.

207. Коцюбинський М.М. Твори: У 2-х т. - К.: Наукова думка, 1988. – Т. 1. – 584 с.
208. Старицький М.П. Лист до І.Франка // Твори: У 6-ти т. – К.: Дніпро, 1989. – Т.6. – С. 585.
209. Старицький М.П. Лист до І.Франка // Твори: У 6-ти т. – К.: Дніпро, 1989. – Т.6. – С. 619 – 620.
210. Старицький М.П. Лист до Ц. Білиловського // Твори: У 6-ти т. – К.: Дніпро, 1989. – Т.6. – С. 619 - 620.
211. Старицький М.П. Конспекти з фольклору// ВРІЛ НАНУ. – Ф. 15. – Спр. 215. - 245арк.
212. Пастухов М. Лист до М.Старицького// ВРІЛ НАНУ. – Ф. 15. – Спр. 287. - 1 арк.
213. М.П. Старицькому по поводу романа “Перед бурей”// ВРІЛ НАНУ. – Ф. 15. – Спр. 255. - 1 арк.
214. Старицький М.П. Лист до Д.Яворницького// ВРІЛ НАНУ. – Ф. 15. – Спр. 476. – 2 арк.
215. Редактор “Московского листка” до М.Старицького// ВРІЛ НАНУ. – Ф. 15. – Спр. 290. - 2 арк.
216. Старицький М.П. Богдан Хмельницький. – К.: Молодь, 1964. – Кн. 1: Перед бурей. – 707 с.
217. Крип’якевич І.Д. Богдан Хмельницький. – Львів: Світ, 1990. - 408с.
218. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
219. Чабан А.Ю. Середнє Подніпров’я: в 2-х кн. - Черкаси: РВВ ЧДУ, 1999. - Кн. 1. -187с.
220. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький (соціально-політичний портрет). – К.: Либідь, 1993. – 504 с.
221. Смолій В.А., Степанков В.С. Перші перемоги // Богдан Хмельницький (соціально-політичний портрет). – К.: Либідь, 1993. – С. 69 - 103.
222. Перемога Корсунська // Історичні пісні. – К.: Дніпро, 1970. – С. 221-223.

223. Старицкий М.П. Богдан Хмельницкий. – К.: Дніпро, 1987. – Кн. 3 : У пристани. – 589 с.
224. Масенко А. Що значить прізвище // Українські імена та прізвища. – К.: Наукова думка, 1990. – 217 с.
225. Руденко Ю. Українська козацька педагогіка: відродження, пошуки, перспективи // Рідна школа. – 1994. - №3. – С.13-18.
226. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У 3-х т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.1. – 592 с.